ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΚΤΑΚΤΟΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 25ΗΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1983

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΕΝΕΛΑΟΥ ΠΑΛΛΑΝΤΙΟΥ

ΜΑΡΤΙΝΟΣ ΛΟΥΘΗΡΟΣ

ΕΠΙ ΤΗ 500ΕΤΗΡΙΔΙ ΑΠΟ ΤΗΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΣ ΑΥΤΟΥ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΡΜΙΡΗ *

Κατὰ τὸ τρέχον ἔτος ὁ οἰκουμενικὸς Λουθηρανισμός, καὶ κατ' ἐπέκτασιν καὶ ὁλόκληρος σχεδὸν ὁ χριστιανικὸς κόσμος, ἑορτάζουσι τὴν 500στὴν ἐπέτειον ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ μεγάλου θρησκευτικοῦ μεταρρυθμιστοῦ Μαρτίνου Λουθήρου, γεννηθέντος ἐν ἔτει 1483 καὶ ἀποθανόντος ἐν ἔτει 1546. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ ὀργανοῦνται πολλαχοῦ συνέδρια, σεμινάρια, διαλέξεις, ραδιοφωνικαὶ ἐκπομπαί, συζητήσεις στρογγύλης τραπέζης καὶ ποικίλαι ἄλλαι ἐκδηλώσεις, συνάμα δὲ δημοσιεύονται εἰς τὸν ἡμερήσιον καὶ περιοδικὸν τύπον, ἰδίως τὸν θρησκευτικόν, ἄρθρα καὶ μελέται, ὡς καὶ αὐτοτελεῖς μονογραφίαι, πρὸς ἔξαρσιν τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Λουθήρου. Ἀκριβῶς, λόγῳ τοῦ οὐ μόνον ἀπὸ θρησκευτικῆς ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πάσης ἄλλης ἐπόψεως μεγάλου ἔργου τοῦ Λουθήρου, τοῦ προσδιορίσαντος ἐν πολλοῖς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ θρησκευτικοῦ, κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ ἔτι βίου τῆς ἀπὸ τοῦ ιστ' αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν νέας ἐποχῆς καὶ ἰδίως τοῦ μεγάλως ἐπηρεάσαντος τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τῆς τε χριστιανικῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ἐν γένει, ἐκρίθη ἀναγκαῖον, ὅπως συμμετάσχῃ καὶ ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν εἰς τὸ ἰωβηλαῖον τοῦτο τοῦ Λουθήρου. Καθ' ὅσον, διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους, ὁ Λούθηρος δὲν ἐνδιαφέρει μόνον τὴν δυτικὴν χριστιανοσύνην καὶ θεολογίαν, ἀλλ' ἐνδιαφέρει, ἰδιαίτατα σήμερον, ἐν τῷ αἰῶνι τοῦ οἰκουμενισμοῦ καὶ τῶν διεκκλη-

* J. KARMIRIS, **Martin Luther.**

σιαστικῶν θεολογικῶν διαλόγων, καὶ τὴν ὀρθόδοξον θεολογίαν, ἐφ' ὅσον οὗτος ἀνήκει πλέον εἰς τὴν οἰκουμενικὴν χριστιανοσύνην καὶ θεολογίαν. Ἐπὶ πλέον πρῶτος ὁ Λούθηρος ἤδη ἐν ἀρχῇ τῆς μεταρρυθμιστικῆς δραστηριότητος αὐτοῦ ἐνεκαίνιασε τὰς συνεχιζομένας ἔκτοτε κυρίως ἐπὶ θεωρητικοῦ ἐπιπέδου ἁρμονικὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν Ὀρθοδόξων καὶ τῶν Λουθηρανῶν, αἱ ὁποῖαι, βαθμηδὸν ἀνελισσόμεναι, ὡδήγησαν εἰς τὴν ἐπ' ἐσχάτων ἔναρξιν ἐπισήμου ὀρθοδοξο-λουθηρανικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ θεολογικοῦ διαλόγου. Βάσει τῶν ἀνωτέρω θὰ ὁμιλήσωμεν ἐνταῦθα διὰ βραχέων πρῶτον μὲν περὶ τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Λουθήρου γενικῶς, δεύτερον δὲ εἰδικώτερον περὶ τῆς στάσεως αὐτοῦ ἔναντι τῆς ἡμετέρας Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, προσφέροντες οὕτω μικράν τινα συμβολὴν εἰς τὴν ὅλην προβληματικὴν τοῦ Λουθήρου καὶ ἀπὸ τῆς ὀπτικῆς γωνίας τῆς συγχρόνου Ἑλληνορθοδόξου θεολογίας.

Ι. Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΟΥ ΛΟΥΘΗΡΟΥ

Ὁ Μαρτῖνος Λούθηρος ἐγεννήθη ἐν Eisleben τῆς Σαξονίας, ἀσπασάμενος δ' ἐνωρὶς τὸν μοναχικὸν βίον ἐν τῇ ἐν Ἐρφούρτῃ μονῇ τῶν Αὐγουστινιανῶν, ἐχειροτονήθη ἱερεὺς τὸ 1507 καὶ ἐσπούδασε τὴν Σχολαστικὴν θεολογίαν, ὑποστὰς ἰδίως τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἐν αὐτῇ ἀρχουσῶν τότε τάσεων τοῦ Αὐγουστινισμοῦ, τοῦ Μυστικισμοῦ καὶ τοῦ Νομιναλισμοῦ. Ἐν ἔτει 1512 ἐγένετο διδάκτωρ τῆς θεολογίας καὶ καθηγητὴς τῆς ἑρμηνείας τῆς ἁγίας Γραφῆς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Βιττεμβέργης. Ἀγωνιῶν διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς ψυχῆς του ὁ Λούθηρος καὶ ἐρευνῶν τὴν περὶ δικαιοσύνης διδασκαλίαν τοῦ ἀποστόλου Παύλου : Ρωμ. 1, 17, κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ δικαιοσύνη τοῦ Χριστοῦ δωρεῖται εἰς τὸν πιστεύοντα ἄνθρωπον ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, καὶ ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῆς λογίζεται δίκαιος ὁ πιστεύων, δυνάμει τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ἑαυτοῦ πίστεως, καθ' ὅσον «ὁ δίκαιος ἐκ πίστεως ζήσεται» (Ρωμ. 1, 17. Γαλ. 3, 11. Ἑβρ. 10, 38)[1]. Βαθέως θρησκευόμενος θεολόγος ὁ Λούθηρος ἐπίστευεν, ὅτι ὁ χριστιανὸς πρέπει νὰ αἰσθάνηται «πάντοτε ἁμαρτωλός, πάντοτε δίκαιος καὶ πάντοτε μετανοῶν» (semper peccator, semper justus ac semper poenitens). Καὶ ἁμαρτωλὸς μὲν ὅταν θεωρῇ ἑαυτὸν ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀπόλυτον ἁγιότητα τοῦ Θεοῦ, δίκαιος δὲ ὅταν ἑκουσίως

---

1. Βλ. Β. Στεφανίδου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθῆναι 1948, σ. 538 ἑξ. Π. Κανελλοπούλου, Ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, μέρος Β', τεῦχ. Α', Ἀθῆναι 1968, σ. 25 ἑξ. M. Kröger, Rechtfertigung und Gesetz. Studien zur Entwicklung der Rechtfertigungslehre beim jungen Luther. Göttingen 1968.

ὑποτάσσῃ ἑαυτὸν εἰς τὴν σωτήριον δύναμιν καὶ χάριν τοῦ Χριστοῦ, καὶ μετανοῶν ὅταν ἐν ταπεινώσει καὶ μετανοίᾳ ἵσταται ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, τοῦ χορηγοῦντος αὐτῷ πάντα τὰ ἀγαθά, καίπερ ἁμαρτάνοντι ἀκαταπαύστως εἰς τὸν Θεόν. Οὕτως ἡ δικαίωσις καὶ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἐκ τῆς μεταβιβαζομένης ἐπ' αὐτοῦ δικαιοσύνης καὶ σωτηρίου χάριτος τοῦ Χριστοῦ καὶ μόνον ἐκ τῆς πίστεως τοῦ ἐπιδιώκοντος τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου (*sola gratia et sola fide*), ἄνευ τῶν μὴ παρεχόντων αὐτῷ δικαίωμα μισθαποδοσίας ἀγαθῶν ἔργων του. «Λογιζόμεθα γὰρ δικαιοῦσθαι πίστει ἄνθρωπον χωρὶς ἔργων νόμου» (βλ. Ρωμ. 3, 22 ἑξ.). Εἰς τὴν περὶ δικαιώσεως διδασκαλίαν ταύτην τοῦ Λουθήρου ἀπεδόθη τόσον μεγάλη σημασία, ὥστε ἐθεωρήθη αὕτη ὑπὸ τῶν Μεταρρυθμιστῶν καὶ τῶν ἐν συνεχείᾳ Διαμαρτυρομένων ὡς "*articulus stantis et cadentis Ecclesiae*" καὶ "*index omnia genera doctrinarum*"[2], ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὴν ἑτέραν ἐκείνην Λουθήρειον ὑπερέξαρσιν τῆς αὐθεντίας τῆς ἁγίας Γραφῆς εἰς βάρος τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως (*sola scriptura*), αὐτοερμηνευομένης τῆς Γραφῆς καὶ ἐλευθέρως ἐξηγουμένης καὶ νοουμένης ὑποκειμενικῶς ὑπὸ τῶν πιστῶν (*sacra scriptura sui ipsius interpres*). Αὗται εἶναι αἱ δύο θεμελιώδεις θεολογικαὶ ἀρχαὶ τοῦ Λουθηρανισμοῦ, ἤτοι ἡ *sola fide* (*materiale Prinzip* = ὑλικὴ ἀρχὴ) καὶ ἡ *sola scriptura* (*formale Prinzip* = εἰδολογικὴ ἀρχὴ) αὐτοῦ.

Κυρίως ἀπὸ τῆς περὶ δικαιώσεως ἀντιλήψεώς του ταύτης ἀναχωρήσας ὁ Λούθηρος, ἤσκησεν ὀξεῖαν κριτικὴν κατὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ῥώμης διὰ τὴν ἀντίθετον περὶ ἔργων καὶ δικαιώσεως διδασκαλίαν αὐτῆς. Καθ' ὅσον ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ἀνωτέρω ἀντιλήψεών του διεπίστωσεν οὗτος ἀντίθεσιν μεταξὺ τῆς ἀληθοῦς διδασκαλίας τῆς ἁγίας Γραφῆς περὶ δικαιώσεως καὶ σωτηρίας καὶ ἐκείνης τῆς Ῥώμης, δι' ὃν λόγον ἦλθεν εἰς δεινὴν σύγκρουσιν πρὸς τὴν τελευταίαν, ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διδασκαλίαν καὶ πρᾶξιν αὐτῆς περὶ τῆς δικαιώσεως καὶ περὶ τῶν ἀφέσεων καὶ συγχωροχαρτίων, τὰς περὶ τὰς ὁποίας καταχρήσεις αὐτῆς κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἤλεγξεν σφοδρῶς, ἀσκήσας ὁμοίως κριτικὴν καὶ κατ' αὐτοῦ τοῦ Πάπα[3]. Ἐπὶ πλέον ἐπεξέτεινε βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον τὴν κριτικὴν αὐτοῦ καὶ

---

2. Βλ. καὶ G. Lindberk, *Der Zusammenhang von Kirchenkritik und Rechtfertigungslehre*, ἐν: *Luther damals und heute*. Ἐν: "*Concilium*" 12 (1976) 10, σ. 481 ἑξ.

3. Βλ. E. Bizer, *Luther und der Papst*, ἐν "*Theologische Existenz heute*" 69, München 1958. E. Mülhaupt, *Vergängliches und Unvergängliches an Luthers Papstkritik*, ἐν: "*Luther-Jahrbuch*" 26 (1959). R. Bäumer, *Martin Luther und der Papst*, ἐν: "*Kathol. Leben und Kirchen Reform*" 30, Münster 1971. G. Denzler (Hg.), *Das Papsttum in der Diskussion*, Regensburg 1974. S. Hendrix, *Luther und das Papsttum*, ἐν "*Concilium*", αὐτόθι, σ. 493 ἑξ.

ἐπὶ ἄλλων διδασκαλιῶν καὶ καταχρήσεων τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας καὶ διεμόρφωσεν ἐν τέλει ἴδιον θεολογικὸν καὶ ἐκκλησιαστικὸν σύστημα, γενόμενος ἱδρυτὴς τῆς Λουθηρανικῆς Ἐκκλησίας.

Ἀφορμὴν εἰς τὴν ἔκφρασιν τῶν συναφῶν θεολογικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Λουθήρου καὶ τὴν ἔναρξιν τῆς μεταρρυθμιστικῆς δραστηριότητος αὐτοῦ ἔδωκε κατὰ τὰ ἔτη 1516 - 1517 ὁ Πάπας Λέων, διότι ἐπώλει ἐν Γερμανίᾳ διὰ μοναχῶν ἀντιπροσώπων του γενικὰς ἀφέσεις, συγκεντρῶν χρήματα διὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Πέτρου ἐν Ρώμῃ, ὁ δὲ πρὸς τοῦτο ἐντεταλμένος μοναχὸς Ἰωάννης Τέτσελος εἶχε φθάσει καὶ ἐπώλει παπικὰς ἀφέσεις ἐν τῇ Σαξονίᾳ καὶ αὐτῇ τῇ Βιττεμβέργῃ. Ἐντεῦθεν ἐξεγερθεὶς ὁ Λούθηρος ἀπεδοκίμασε διὰ κηρυγμάτων καὶ λόγων ἐν ἀρχῇ τὴν πώλησιν τῶν ἀφέσεων, εἶτα δὲ τὴν 31 Ὀκτωβρίου 1517 ἀνήρτησεν ἐπὶ τῆς θύρας τοῦ ἀνακτορικοῦ ναοῦ τῆς Βιττεμβέργης τὰς περιφήμους 95 «θέσεις» αὐτοῦ (disputatio pro declaratione virtutis indulgentiarum), διὰ τῶν ὁποίων κατέκρινε σφοδρῶς τὰς ἀφέσεις, τὸ καθαρτήριον πῦρ καὶ αὐτὸν τὸν Πάπαν, προσβαλὼν ἐν συνεχείᾳ καὶ διαφόρους ἄλλας παπικὰς νεοδιδασκαλίας καὶ καταχρήσεις, καὶ ὑποστηρίξας τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἔργον μόνον τῆς θείας χάριτος διὰ τῆς πίστεως[4].

Αἱ 95 αὗται «θέσεις» ἀπετέλουν κατ' οὐσίαν κλῆσιν τῆς Ἐκκλησίας εἰς μετάνοιαν, κυκλοφορηθεῖσαι δὲ ἐντὸς 14 ἡμερῶν εἰς ὁλόκληρον τὴν Γερμανίαν, ἔσχον εὐμενῆ ἀπήχησιν πρὸ πάντων παρὰ τοῖς οὑμανισταῖς καὶ πολλοῖς κληρικοῖς, εἶτα δὲ καὶ παρὰ τῷ λαῷ γενικώτερον[5]. Μεταξὺ τῶν ὁμοφρόνων του συγκατελέγοντο ἐκ μὲν τῶν οὑμανιστῶν ὁ σοφὸς Φίλιππος Μελάγχθων, ἐκ δὲ τῶν πολιτικῶν ὁ ἐκλέκτωρ τῆς Σαξονίας Φρειδερῖκος, βραδύτερον δὲ προσετέθησαν καὶ ἄλλοι Γερμανοὶ ἡγεμόνες. Παρευθὺς ἐξερράγησαν θεολογικαὶ συζητήσεις καὶ ἔριδες μεταξὺ τοῦ Λουθήρου καὶ ὀνομαστῶν ῥωμαιοκαθολικῶν θεολόγων, καθ' ἃς ἀπέρ-

---

4. K. Aland, Martin Luther's 95 Thesen, Hamburg 1965.

5. Βλ. J. Brosseder, Martin Luther, ἐν: Klassiker der Theologie, hrsg. von H. Fries und G. Kretschmar, München 1981, τ. I, σ. 290: "Die Ablassthesen verbreiteten sich noch im Laufe des Jahres 1517 ausserordentlich rasch und fanden ein ungewöhnlich positives Echo, worin sich eine breite Unzufriedenheit mit dem skandalösen Ablassgeschäft ("Tauschobjekt in einem Grosshandelsgeschäft", J. Lortz) offenbarte. Der Leipziger Dominikaner Johann Tetzel, ein Unterkommissar für die Ablasspredigt in der Magdeburger Kirchenprovinz, der die Reue hinter dem Geld zurücktreten liess und seinerseits die abenteuerliche These "wenn das Geld im Kasten klingt, die Seele aus dem Fegefeuer springt" im Januar 1518 auf einer Disputation in Frankfurt an der Oder gegen Luthers Ablassthesen verteidigte, sowie das Kapitel der Dominikaner beshlossen, Luther in Rom wegen des Verdachts der Ketzerei anzuklagen".

ριψεν ὁ Λούθηρος ἐν δημοσίαις συνδιαλέξεσι τὸ πρωτεῖον τοῦ Πάπα, τὸ ἀλάθητον αὐτοῦ καὶ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ τὸν ῥωμαϊκὸν κληρικαλισμόν. Ἐπὶ πλέον δὲ δι' ὁμιλιῶν καὶ συγγραφῶν διετύπωσε τὰς μεταρρυθμιστικὰς ἰδέας του, ζητήσας τὴν κατάργησιν τῆς ὑποχρεωτικῆς ἀγαμίας τοῦ κλήρου, τῶν μνημοσύνων, τῶν νηστειῶν, τῶν ἑορτῶν, τοῦ μοναχικοῦ βίου καὶ ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν καὶ λατρευτικῶν παραδόσεων, καὶ ἀπορρίψας τὰ μυστήρια τοῦ χρίσματος, τῆς ἱερωσύνης, τοῦ γάμου, τοῦ εὐχελαίου, τῆς μετουσιώσεως ἐν τῇ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ, τοῦ χαρακτῆρος αὐτῆς ὡς θυσίας καὶ τῆς ἀπαγορεύσεως τῆς κοινωνίας τῶν λαϊκῶν ἐξ ἀμφοτέρων τῶν εἰδῶν τῆς θείας κοινωνίας. Τοὐναντίον ἐδίδαξε τὴν γενικὴν ἱερωσύνην πάντων τῶν πιστῶν, ὡς ἐκ τῆς συμμετοχῆς πάντων εἰς τὴν ἱερωσύνην τοῦ Χριστοῦ, καὶ ἄρα τὴν βασικὴν ἰσότητα πάντων ὡς μελῶν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, ὡς καὶ τὸν τονισμὸν τοῦ κηρύγματος τοῦ θείου λόγου ἐν τῇ λατρείᾳ, καὶ γενικῶς τῆς μελέτης τῆς ἁγίας Γραφῆς ὑπὸ τῶν πιστῶν ἐλευθέρως, ὡς κεκτημένης ἀπόλυτον καὶ μοναδικὴν ἀξίαν διὰ τὴν σωτηρίαν καὶ ὡς μόνην αὐθεντίαν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ (sola scriptura), ἀπορριπτομένης τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως. Ἐντεῦθεν ἐξῆρε τὸ Εὐαγγέλιον ὡς τὸ μόνον καθοριστικὸν μέσον καὶ κέντρον τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας καὶ τῆς ζωῆς τῶν χριστιανῶν, ἐπιδιώξας οὕτω τὴν ἀφύπνισιν τῆς βαθείας λαϊκῆς μεσαιωνικῆς εὐσεβείας ἔναντι τῆς παπικῆς ἐκκοσμικεύσεως τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ ἐπὶ πᾶσι τούτοις ἐθεώρει τὴν Ἐκκλησίαν ὡς ἀόρατον, ὡς τὸ σύνολον τῶν σεσωσμένων, τῆς σωτηρίας δωρουμένης αὐτοῖς sola fide, χωρὶς τῶν ἔργων, ὡς προείρηται.

Πρὸ τῆς οὕτω δημιουργηθείσης ἐκρύθμου ἐκκλησιαστικῆς καταστάσεως ὁ Πάπας Λέων, ὅστις φαίνεται δὲν εἶχεν ἀντιληφθῆ τὴν ἀκριβῆ σημασίαν καὶ ἔκτασιν τῆς Λουθηρείου κινήσεως, ἀνεθεμάτισε τὸ 1520 τὸν Λούθηρον καὶ τοὺς ὀπαδούς του καὶ ἀπέκοψεν ἀπὸ τοῦ σώματος τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας. Ἀλλ' ὁ Λούθηρος ἔκαυσε δημοσίᾳ ἐν Βιττεμβέργῃ τὴν παπικὴν βούλλαν τοῦ ἀφορισμοῦ [6], ἡ δὲ συμβολικὴ αὕτη χειρονομία του ἐσήμαινε τὴν κατάργησιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου καὶ τοῦ σχολαστικισμοῦ τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἔξοδον ἀπ' αὐτῆς.

6. Παραδίδων εἰς τὰς φλόγας τὴν παπικὴν βούλλαν τὴν 10 Δεκεμβρίου 1520 ἐν Βιττεμβέργῃ ὁ Λούθηρος, εἶπε προσευχόμενος: "quoniam tu conturbasti veritatem Dei, conturbet te hodie Dominus in ignem istum". Ἀξιομνημόνευτος ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ σταθερὰ καὶ ἀνυποχώρητος ἐμμονὴ τοῦ Λουθήρου εἰς τὰς ἰδέας του, ἀρνηθέντος νὰ ἀνακαλέσῃ αὐτὰς ἐνώπιον τοῦ συμβουλίου τῶν Γερμανῶν ἡγεμόνων ἐν Βορματίᾳ (Worms) τὴν 18 Ἀπριλίου 1521 καὶ δηλώσαντος εὐθαρσῶς: «Δὲν δύναμαι ἄλλως! Ἐδῶ ἵσταμαι. Ὁ Θεὸς βοηθός! Ἀμήν». (Β. Στεφανίδου, μν. ἔ., σ. 544).

Ἀφοῦ δὲ ἐν τῷ μεταξὺ εἰς μάτην ἐξεκάλεσε τὸ θέμα του εἰς Σύνοδον οἰκουμενικήν, ἀπεδύθη εἰς δεινὸν καὶ μακροχρόνιον ἀγῶνα κατὰ τῆς Ἐκκλησίας ταύτης καὶ τῶν καινοτομιῶν καὶ καταχρήσεων αὐτῆς. Οὕτως ἡ Λουθήρειος Μεταρρύθμισις ἐξηπλοῦτο ὁσημέραι εὐρύτερον, συναντῶσα πολλὴν παρὰ τῷ λαῷ ἀνταπόκρισιν, ἱκανοὶ δὲ Γερμανοὶ ἡγεμόνες ἠσπάσθησαν τὰς μεταρρυθμιστικὰς ἰδέας τοῦ Λουθήρου καὶ ἐπέτρεψαν τὴν διάδοσιν αὐτῶν μεταξὺ τῶν ὑπηκόων του, τὸ δὲ συνέδριον αὐτῶν ἐν Speyer τὸ 1526 ἐπέτρεψε τὴν νόμιμον ὀργάνωσιν Λουθηρανικῶν κοινοτήτων εἰς διαφόρους γερμανικὰς χώρας. Διὰ τοῦτο βραδύτερον οἱ Λουθηρανοὶ ἡγεμόνες διεμαρτυρήθησαν κατὰ τῆς ἀποφάσεως τῆς ἐν Speyer μετὰ τριετίαν (1529) συνελθούσης διαίτης τῶν Γερμανῶν ἡγεμόνων περὶ ἀπαγορεύσεως τῆς περαιτέρω ἐξαπλώσεως τῆς Μεταρρυθμίσεως, ἐντεῦθεν δὲ πάντες οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Λουθήρου ὠνομάσθησαν Διαμαρτυρόμενοι, Προτεστάνται (Protestants). Εἰς δὲ τὸ κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος (1530) συνελθὸν ἐν Αὐγούστῃ συνέδριον τῶν ἡγεμόνων ὑπὸ τὸν αὐτοκράτορα Κάρολον ὑπεβλήθη ὑπὸ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Λουθήρου ἡ ἐντεῦθεν ἐπονομασθεῖσα «Αὐγουσταία Ὁμολογία», (Confessio Augustana)[7], συνταχθεῖσα ὑπὸ τοῦ Μελάγχθονος, ὅστις ὁμοίως συνέταξε διὰ τὸ συνέδριον καὶ τὴν «Ἀπολογίαν τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας» (Apologia Confessionis Augustanae). Εἰς τὰ δύο ταῦτα λουθηρανικὰ συμβολικὰ βιβλία συμπεριελήφθησαν ἐπὶ τὸ ἠπιώτερον ἅπασαι αἱ μεταρρυθμιστικαὶ διδασκαλίαι τοῦ Λουθήρου. Τέλος, μετὰ διετίαν εἰς συνέδριον τῶν ἡγεμόνων ἐν Νυρεμβέργῃ τὸ 1532 συνωμολογήθη θρησκευτικὴ εἰρήνη.

Διαρκούσης ταύτης ὁ Λούθηρος ἠσχολεῖτο περὶ τὴν ὀργάνωσιν ἀπό τε διοικητικῆς καὶ λατρευτικῆς ἐπόψεως τῆς ἀρτισυστάτου Λουθηρανικῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἐπίλυσιν τῶν ἀναφανέντων ἐκκλησιαστικῶν προβλημάτων, συγγράψας ἅμα τὸ 1529 τὴν μεγάλην καὶ τὴν μικρὰν Κατήχησίν του, τὸ 1537 τὰ Σμαλκαλδικὰ ἄρθρα, τὸ 1538 τὰ τρία σύμβολα ἢ ὁμολογίας τῆς πίστεως τοῦ Χριστοῦ, ὡς καὶ διαφόρους ἄλλας πραγματείας, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὴν περὶ τῆς ἐν Ῥώμῃ Παπωσύνης, τὴν περὶ τῆς Βαβυλωνείου αἰχμαλωσίας τῆς Ἐκκλησίας, τὴν περὶ τῆς ἐλευθερίας τοῦ χριστιανοῦ, τὴν περὶ τῶν ἀγαθῶν ἔργων καὶ τὴν διακήρυξιν πρὸς τοὺς χριστιανοὺς εὐγενεῖς τοῦ Γερμανικοῦ ἔθνους, ἐνῷ ἐνωρίτερον κατὰ τὰ ἔτη 1521 - 1522 εἶχεν ὁλοκληρώσει ἐν τῷ φρουρίῳ τῆς Βαρτβούργης τὴν γνωστὴν γερμανικὴν μετάφρασιν τῆς Καινῆς Διαθήκης, δι' ἧς οὐ μικρὰν ἤσκησεν ἐπίδρα-

---

7. Ἰω. Καρμίρη, Αὐγουσταία Ὁμολογία (Confessio Augustana), ἄρθρον ἐν «Θρησκευτικῇ καὶ Ἠθικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ», τ. 3, σ. 454 ἑξ. Th. Nikolaou, Zur Diskussion über die Confessio Augustana aus orthodoxer Sicht, ἐν: "Una Sancta" 35 (1980) 154 - 168.

σιν ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς γερμανικῆς γλώσσης. Τέλος ὁ Λούθηρος ἀπέθανε τὸ ἔτος 1546, μικρὸν πρὸ τῆς ἐκρήξεως τοῦ Σμαλκαλδικοῦ πολέμου, μὴ προφθάσας νὰ ἴδῃ τὴν ὁριστικὴν ἐπικράτησιν τῆς Μεταρρυθμίσεως διὰ τῆς θρησκευτικῆς εἰρήνης τῆς Αὐγούστης τοῦ ἔτους 1555. Δι' αὐτῆς καὶ μετέπειτα τῆς ἐν Βετσφαλίᾳ τὸ 1648 ἀνεγνωρίσθη ἐπισήμως ὁ Λουθηρανισμὸς ὡς ἰδιαιτέρα «Εὐαγγελικὴ Ὁμολογία», ἐπιβληθείσης ὑπὸ τῶν Γερμανῶν ἡγεμόνων τῆς ἀρχῆς "cuius regio eius et religio". Οἱ ἀνήκοντες εἰς τὴν «Ὁμολογίαν» ταύτην Λουθηρανοὶ βαθμηδὸν διεκρίθησαν ἀπὸ τῶν Καλβινιστῶν ἢ Μετερρυθμισμένων, τῶν Ἀρμινιανῶν καὶ τῶν ἄλλων Διαμαρτυρομένων, ὡς καὶ τῶν Ῥωμαιοκαθολικῶν, ἀποτελέσαντες τὴν Λουθηρανικὴν Ἐκκλησίαν. Τοιουτοτρόπως, ἐνῷ ἐν ἀρχῇ ἡ Λουθήρειος Μεταρρύθμισις ἤρχισε μᾶλλον ὡς ἐσωτερικὴ ὑπόθεσις τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, αὕτη προσέλαβε μετὰ ταῦτα καὶ ἐκκλησιαστικὴν σύστασιν καὶ διάστασιν οἰκουμενικήν. Καθ' ὅσον ὁ Λουθηρανισμός, ἀφορμηθεὶς ἀπὸ τῆς Γερμανίας καὶ ἀποτελέσας τὸν πρῶτον κλάδον τοῦ Προτεσταντισμοῦ, ἔσχε παγκόσμιον ἐξάπλωσιν, ἀριθμῶν σήμερον περὶ τὰ 78 ἑκατομμύρια ὀπαδῶν ἐν συνόλῳ, πρὸ πάντων ἐν Εὐρώπῃ καὶ Βορείῳ Ἀμερικῇ, καὶ δὴ ἐν Γερμανίᾳ, Δανίᾳ, Ἰσλανδίᾳ, Νορβηγίᾳ, Σουηδίᾳ, Φιλλανδίᾳ, Ἐσθονίᾳ, Λεττονίᾳ, Λιθουανίᾳ, Ὀλλανδίᾳ, Γαλλίᾳ, Ἰταλίᾳ, Αὐστρίᾳ, Πολωνίᾳ, Οὐγγαρίᾳ, Τσεχοσλοβακίᾳ, Ρουμανίᾳ, Γιουγκοσλαβίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ. Οἱ Λουθηρανοὶ οὗτοι ἀνήκουσιν εἰς ὠργανωμένας τοπικὰς Λουθηρανικὰς Ἐκκλησίας, ἐνῷ παραλλήλως ἀναφέρονται καὶ ποικιλώνυμοι ἄλλαι μικρότεραι Λουθηρανικαὶ κοινότητες ἐν Ἀμερικῇ, Ἀσίᾳ, Ἀφρικῇ καὶ Αὐστραλίᾳ[8].

Ἐκ τῶν προειρημένων συνάγεται, ὅτι ὁ Λούθηρος, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1517 μέχρι τοῦ 1546, ἀναπτύξας μετ' ἀσυνήθους τόλμης καὶ δυνάμεως καὶ πολυμαθείας μεγάλην μεταρρυθμιστικὴν δραστηριότητα, ἀρνητικῶς μὲν κατεπολέμησεν ἱκανὰς νεοδιδασκαλίας καὶ καταχρήσεις τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας, καὶ μάλιστα τὴν ἡμαρτημένην καὶ ἀντικανονικὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀρχαίας τοπικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ῥώμης εἰς παπικὴν Ἐκκλησίαν μεθ' ὅλων τῶν ἀπαραδέκτων παρεπομένων αὐτῆς, θετικῶς δὲ διετύπωσεν ἴδιον ἐκκλησιαστικὸν καὶ θεολογικὸν σύστημα, ἀναρρίψας πολλὰς ἰδίας μεταρρυθμιστικὰς ἰδέας, ἐξ ὧν καί τινας ἀντιπαραδοσιακάς, διὰ τῶν ὁποίων ἐπεδίωκε τὴν μεταρρύθμισιν καὶ ἀνανέωσιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ῥώμης καὶ οὕτω τὴν ἀναμόρφωσιν τῆς δυτικῆς Χριστιανοσύνης. Τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἀνανεώσεως ταύτης ἄλλως τε εἶχον συναισθανθῆ οὐ μόνον πολλοὶ λόγιοι καὶ πολιτικοὶ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀλλὰ καὶ διαπρεπεῖς ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες, ὧν τινες, ὡς ὁ

---

8. Βλ. P. Meinhold, Ökumenische Kirchenkunde, Stuttgart 1962, σ. 276 ἑξ. Brockhaus Enzyklopädie, τ. 11, σ. 712 ἑξ.

Οὐΐκλεφος, ὁ Οὖσος (Hus), ὁ Ἱερώνυμος καὶ ὁ Σαβαναρόλας, καὶ ὡς πρόδρομοι τῆς θρησκευτικῆς Μεταρρυθμίσεως ἐχαρακτηρίσθησαν· ἐπὶ πλέον δὲ τὴν ἀνακαίνισιν τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἐπεδίωξαν εἰς μάτην καὶ αἱ τρεῖς μεταρρυθμιστικαὶ Σύνοδοι, ἤτοι ἡ ἐν Πίζῃ τὸ 1409, ἡ ἐν Κωνσταντίᾳ τὸ 1414 - 1418 καὶ ἡ ἐν Βασιλείᾳ τὸ 1431 - 1449.

Ἀλλὰ παρὰ τὴν ἀρχικὴν ἀγαθὴν πρόθεσιν τοῦ Λουθήρου, ὅπως ἡ Μεταρρύθμισις περιορισθῇ κυρίως εἰς τὸ ἐλεύθερον κήρυγμα τοῦ Εὐαγγελίου ἐν τῇ Ῥωμαϊκῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ εἰς τὴν κλῆσιν αὐτῆς εἰς μετάνοιαν καὶ ἐπανόρθωσιν τῶν κακῶς κειμένων ἐν αὐτῇ καὶ ἀποφυγὴν ἐκκλησιαστικοῦ σχίσματος, ὅμως ἐξωθήθη οὗτος εἰς τὰ ἄκρα, λόγῳ δυσμενοῦς δι᾽ αὐτὸν καὶ τὰ σχέδιά του ἐξελίξεως τῆς καταστάσεως, τῆς ἀκαμψίας καὶ τῆς ἐν πολλοῖς ἀστόχου ἔναντι αὐτοῦ στάσεως καὶ πολιτικῆς τῆς Ῥώμης, ὡς καὶ τῆς ἀναμείξεως καὶ πολιτικῶν ἡγεμόνων ἐν τοῖς ζητήμασι τῆς Μεταρρυθμίσεως, ἰδίους ἐπιδιωκόντων σκοπούς, καὶ γενικῶς λόγῳ τῆς συνδρομῆς πολλῶν καὶ ποικίλων δυσμενῶν παραγόντων. Καὶ ἐνῷ φαίνεται, ὅτι ὁ Λούθηρος, ἐν ἀρχῇ τοὐλάχιστον, ἐπεδίωκεν ἁπλῶς τὴν περιστολὴν τῶν καταχρήσεων, εἰς τὰς ὁποίας εἶχεν ἐξωκείλει ἡ Ἐκκλησία τῆς Ῥώμης, καὶ εἰς τὴν ἀναζωογόνησιν τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος τοῦ λαοῦ κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ Εὐαγγελίου, ἤχθη οὗτος βαθμηδὸν καὶ κατ᾽ ὀλίγον εἰς τὴν δημιουργίαν νέας Ὁμολογιακῆς Ἐκκλησίας, δηλαδὴ εἰς τὴν ἵδρυσιν νέας ἰδίας Ἐκκλησίας, ἣν καὶ ἐφωδίασε δι᾽ ἰδίας ἐκκλησιαστικῆς διοργανώσεως καὶ ἰδίου διοικητικοῦ καὶ θεολογικοῦ συστήματος, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν διαίρεσιν τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸν ῥωμαιοκαθολικὸν καὶ τὸν προτεσταντικὸν κλάδον. Ἐντεῦθεν καὶ σύγχρονοι θεολόγοι, ἐν οἷς καὶ οὐκ ὀλίγοι διαπρεπεῖς ῥωμαιοκαθολικοὶ τοιοῦτοι, παραδέχονται ὅτι μέγα μέρος τῆς εὐθύνης διὰ τὸ δυτικὸν τοῦτο ἐκκλησιαστικὸν σχίσμα φέρει καὶ αὐτὴ ἡ Ῥωμαϊκὴ Ἐκκλησία διὰ τῶν ἀντιπροσώπων της τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, καὶ οὐχὶ μόνον ὁ Λούθηρος. Δι᾽ ὃ καὶ προβληματίζονται ἐπὶ τῆς δυνατότητος ὑπερβάσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς διαιρέσεως καὶ γεφυρώσεως τοῦ σχίσματος. Τὴν ἄποψιν ταύτην φαίνεται ὅτι συμμερίζονται καὶ πολλοὶ σύγχρονοι ἐπιφανεῖς λαϊκοὶ συνειδητοὶ χριστιανοὶ ἐξ ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν ἐν τῇ κοινῇ ὑπευθυνότητι αὐτῶν, ὡς μελῶν τῶν ῥωμαιοκαθολικῶν καὶ τῶν προτεσταντικῶν ἐκκλησιαστικῶν πληρωμάτων ἑκατέρωθεν, διὰ τὴν ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ.

Καὶ πράγματι, ὁ ἀμερολήπτως μελετῶν σήμερον τὴν ἔναντι τοῦ Λουθήρου καὶ τῆς διδασκαλίας του στάσιν τῆς συγχρόνου Ῥωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ Θεολογίας θὰ διαπιστώσῃ μεγάλην εὐνοϊκὴν στροφὴν αὐτῶν ὑπὲρ τοῦ Μεταρρυθμιστοῦ καὶ ἀποδοχὴν ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει, ἐμφανῶς ἢ ἀφανῶς, ἱκανῶν διδασκαλιῶν αὐτοῦ, ἐνῷ οὐκ ὀλίγων ἄλλων ἐπιδιώκεται συμβιβασμός τις πρὸς

τὰς ἀντιστοίχους ρωμαιοκαθολικὰς διδασκαλίας διὰ νέας τινὸς ἑρμηνείας αὐτῶν. Οὕτως, ἐνῷ πρότερον ἐσυνεχίζετο ἀπαραμείωτος ἐν τῇ Ῥωμαιοκαθολικῇ θεολογίᾳ ἡ κατὰ τοῦ Λουθήρου καὶ τῆς θεολογίας του πολεμική, ἐμπλουτισθεῖσα καὶ διαμορφωθεῖσα διὰ τῶν ἀποφάσεων τῆς Τριδεντινῆς καὶ τῆς Α' Βατικανῆς Συνόδου, ἀντιθέτως κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας, καὶ μάλιστα ἀπὸ τῆς Β' Βατικανῆς Συνόδου (1962 - 1965), καταβάλλεται προσπάθεια συνεννοήσεως καὶ προσεγγίσεως τῶν ἑκατέρωθεν περὶ τοῦ Λουθήρου ἀπόψεων μεταξὺ σοβαρῶν ρωμαιοκαθολικῶν καὶ διαμαρτυρομένων θεολόγων, μέχρι τοῦ σημείου ὥστε νὰ συζητῆται εὐρέως ἡ δυνατότης τῆς ἄρσεως τοῦ κατὰ τοῦ Λουθήρου παπικοῦ ἀναθεματισμοῦ καὶ τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς ἐν τῇ χριστιανικῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ Θεολογίᾳ θέσεως αὐτοῦ. Καίτοι δὲ δὲν ἐπετεύχθη εἰσέτι πλήρης συμφωνία, ὁ δὲ Πάπας ἐπισήμως τηρεῖ χαρακτηριστικὴν ἐπιφυλακτικότητα, ἐν τούτοις παραμένει γεγονὸς ἀναμφισβήτητον, ὅτι ἡ θεολογικὴ σκέψις τοῦ Λουθήρου κατέλιπε βαθέα ἴχνη εἰς τὴν καθόλου χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν καὶ θεολογίαν, ὡς καὶ εἰς τὴν νεωτέραν ἱστορίαν τοῦ κόσμου, καθ' ὅσον ἐπηρέασεν οὐ μόνον τὴν Προτεσταντικήν, ἀλλ' ἅμα καὶ τὴν Ῥωμαιοκαθολικὴν Χριστιανοσύνην, ὑποχρεωθεῖσαν ἐν ἀρχῇ νὰ ἀποκρούσῃ τὴν Λουθήρειον Μεταρρύθμισιν διὰ τῆς ἑαυτῆς Ἀντιμεταρρυθμίσεως καὶ ἔκτοτε νὰ μελετήσῃ αὐτὴν βαθύτερον, μέχρι τῆς Β' Βατικανῆς Συνόδου, ἥτις ἔλαβε σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν αὐτὴν εἰς τὰς περὶ ἀνανεώσεως τῆς Ἐκκλησίας ἀποφάσεις της οὐ μόνον ἀρνητικῶς, ἀλλὰ καὶ θετικῶς. Καὶ μάλιστα εἰς τόσον μεγάλην ἔκτασιν, ὥστε θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτι ἡ θεολογικὴ σκέψις καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ Λουθήρου ἐπηρέασαν οὕτως ἢ ἄλλως, θετικῶς ἢ ἀρνητικῶς, εἰς σημαντικὸν βαθμὸν τοὺς συντάκτας οὐκ ὀλίγων θεολογικῶν κειμένων καὶ ἀποφάσεων τῆς Συνόδου ταύτης[9]. *Ἔκτοτε δὲ σημειοῦται θετικὴ πρόσβασις ρωμαιοκαθολικῶν θεολό-*

---

9. Ἀναλυτικώτερον βλ. J. Brosseder Martin Luther, ἐν: Klassiker der Theologie, hrsg. von H. Fries und G. Kretschmar, München 1981, τ. I, σ. 313: "Luther war hier (ἐν τῇ Β' Βατικανείῳ Συνόδῳ) nicht nur heimlicher Beobachter, sondern in vielen Fragen "direkter Gesprächspartner" : Erneuerung der Kirche, Gottesdienstreform, vor allem diejenige der Eucharistie, Bedeutung der Schrift in Leben, Lehre und Verkündigung der Kirche, Wiederentdeckung des Volkes Gottes bzw. des allgemeinen Priestertums der Gläubigen, das kirchliche Amt als Dienst, die Betonung der zentralen Stellung Jesu Crhisti für alles, was in der Kirche Geltung haben soll-all dies ist erklärter Wille auch der Katholischen Kirche geworden... Die durch Martin Luther ins Zentrum christlichen Lehrens und Lebens gerückten Themen sind auch heute noch die Themen, welche die Kirche ins Zentrum ihres Lebens und Lehrens zu rücken hat". Καὶ κατὰ τὸν A. Brandenburg, "Luther hat im Zweiten Vatikanum 'sein Konzil gefunden', jendenfalls in allen Punkten, wo seine Anliegen legitim waren". (Παρὰ O. Pesch, Der gegenwärtige Stand der Verständigung (zwischen Protestanten und Katholiken), ἐν: Concilium, ἔνθ' ἀν., σ. 539.

γων εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ Λουθήρου καὶ διὰ τοῦ διεξαγομένου ἐπισήμου λουθηρο-ρωμαιοκαθολικοῦ διαλόγου, ἐπὶ πλέον δὲ ἐπισήμως ἀνεγνωρίσθη τὸ 1970 ὑπὸ τοῦ καρδιναλίου Ἰωάννου Willebrands (προέδρου τῆς Γραμματείας τῆς ἁγίας Ἕδρας ἐπὶ τῆς ἑνότητος τῶν χριστιανῶν καὶ πριμάτου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ὁλλανδίας) ὁ Λούθηρος ὡς «κ ο ι ν ὸ ς διδάσκαλος» τῶν τε Διαμαρτυρομένων καὶ τῶν Ῥωμαιοκαθολικῶν[10], ἐνῷ ὑπ' ἄλλων θεολόγων διετυπώθη ἡ ἄποψις, ὅτι «ἄνευ βασικῆς τινος συνεννοήσεως περὶ τοῦ Λουθήρου οὐδεμία οἰκουμενικὴ συνεννόησις εἶναι νοητή»[11]. Ἐκ τούτων φαίνεται φυσική τις κατ' ἀντίστροφον φορὰν ἐπίδρασις τῆς λουθηρείου θεολογίας ἐπὶ τῆς ῥωμαιοκαθολικῆς τοιαύτης, ἐξηγουμένη ἄλλως τε καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἀμφότεραι προῆλθον ἐκ τῆς αὐτῆς κοινῆς πηγῆς, τῆς δυτικῆς θεολογίας τοῦ μεσαίωνος, ὁ δὲ Λούθηρος, χρησιμοποιήσας τὰς αὐτὰς θεολογικὰς κατηγορίας σκέψεως, ἐπεδίωξεν ἀκριβῶς νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν θεολογίαν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ῥώμης διὰ τῆς ἐπιχειρηθείσης ὑπ' αὐτοῦ reformatio in capite et in membris τῆς Ἐκκλησίας ταύτης. Πρὸς τούτοις δὲ ἐκ τούτων κατανοεῖται καὶ ἡ διαπιστουμένη ἔντονος ἀλληλεπίδρασις μεταξὺ τῆς συγχρόνου ῥωμαιοκαθολικῆς καὶ τῆς προτεσταντικῆς θεολογίας. Ἀλλ' αἱ ἐπ' ἐσχάτων τῶν χρόνων καταβαλλόμεναι ἐργώδεις προσπάθειαι ἐκ μέρους ῥωμαιοκαθολικῶν κυρίως ἀλλὰ καὶ διαμαρτυρομένων θεολόγων πρὸς ἐπανακάλυψιν τοῦ Λουθήρου καὶ ἐπαναξιολόγησιν τῆς διδασκαλίας καὶ τοῦ ὅλου μεταρρυθμιστικοῦ ἔργου αὐτοῦ κέκτηνται ἀναντιρρήτως μεγίστην ἐκκλησιολογικὴν καὶ θεολογικὴν σημασίαν καὶ δι' ἡμᾶς τοὺς Ὀρθοδόξους, οἵτινες ὀφείλομεν νὰ ἐρευνήσωμεν βαθύτερον τὴν λουθήρειον θεολογίαν, ἅτε ἐνδιαφέρουσαν καὶ τὴν Ὀρθόδοξον τοιαύτην. Διότι ἔσχεν αὕτη βαθείας ἐκκλησιολογικὰς καὶ θεολογικὰς συνεπείας καὶ ἐπιδράσεις ἐπὶ τῆς καθόλου χριστιανικῆς Ἐκκλησίας καὶ θεολογίας, θέσασα ἀκόμη ὑπὸ ἀμφισβήτησιν

---

10. Πρβλ. καὶ O. P e s c h, αὐτόθι, σ. 534: "Luther ist heute für die katholische Theologie ein nach rückwärts und vorwärts weisender Zeuge gemeinsamen Glaubens, unser "gemeinsamer Lehrer", wie Kardinal Willebrands 1970 in Evian sagte". Βλ. καὶ W. M i c h a e l i s, Die Kontroversen um die Bannaufhebung (Luthers), αὐτόθι, σ. 529: "K a r d i n a l W i l l e b r a n d s antwortete als Präsident des Einheitssekretariates in einem Schreien vom 14.7.1971 : der Heilige Vater erachte es im gegenwärtigen Zeitpunkt nicht für möglich, in dem Martin Luther betreffenden Anliegen einen weiteren Schritt zu tun, der über das hinausgehe, was Willebrands als zuständiges Organ des Heiligen Stuhles vor der Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes im Jahre 1970 in Evian-les-Bains gemäss dem heutigen Stande der katholischen Lutherforschung gesagt habe".

11. Βλ. Vorwort W. K a s p e r und H. K ü n g, Verständigung über Luther? ἐν : "Concilium" 12 (1976) 10, σ. 473 : "Ohne eine zumindest grundlegende Verständigung über Luther ist keine ökumenische Verständigung denkbar".

τὴν δομὴν καὶ παράδοσιν καὶ αὐτῆς τῆς ἀρχαίας ἀδιαιρέτου Ἐκκλησίας, ἣν συνεχίζει ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία[12].

Τοιοῦτον, ἐν πάσῃ δυνατῇ συντομίᾳ ὑπῆρξε τὸ ἐκκλησιαστικὸν καὶ θεολογικὸν ἔργον τοῦ Μαρτίνου Λουθήρου. Ἀλλὰ τοῦτο ἔσχε καὶ οὐ σμικρὰν πολιτιστικὴν καὶ γενικῶς πνευματικὴν διάστασιν, ὡς καὶ πολιτικὴν καὶ κοινωνικὴν τοιαύτην. Καθ' ὅσον ὁ Λούθηρος ἤσκησε μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τῆς Εὐρώπης, καὶ πρὸ πάντων τῆς Γερμανίας, ἥτις προσφυῶς ἐχαρακτηρίσθη ὡς «χώρα τοῦ Λουθήρου», ὡς φέρουσα τὴν σφραγῖδα τοῦ πνεύματός του. Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης ὁ Λούθηρος ἐνεφύσησε νέον, περισσότερον φιλελεύθερον πνεῦμα εἰς τοὺς λαοὺς τῆς Δύσεως, καὶ μάλιστα εἰς τὴν θρησκευτικότητα καὶ τὴν ἠθικὴν ζωὴν αὐτῶν, καὶ διήνοιξε στάδιον περισσότερον φιλελευθέρου πολιτισμοῦ ἐν αὐτῇ διὰ τῆς θρησκευτικῆς Μεταρρυθμίσεως. Πράγματι, κατὰ τὸν Π. Κανελλόπουλον, «ἡ θρησκευτικὴ Μεταρρύθμιση ἦταν μέγα κίνημα στὴν ἱστορία τῆς Εὐρώπης, τὴν ἠθική, τὴν πνευματικὴ καὶ τὴν πολιτική». Καί, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ἰδιαιτέρως ἐξαίρεται ὑπ' αὐτοῦ ἡ συντελεσθεῖσα ὑπὸ τοῦ Λουθήρου γερμανικὴ μετάφρασις τῆς Βίβλου, διὰ τῆς ὁποίας οὗτος «ἀνεμόρφωσε τὴν γερμανικὴν γλῶσσαν», ὡς «μέγας γλωσσοπλάστης», ἐπιτελέσας «μέγα ἔργον» καὶ «μέγαν λογοτεχνικὸν ἆθλον»[13].

12. *Συναφῶς καὶ ὁ μητροπολίτης Μύρων Χρυσόστομος Κωνσταντινίδης ἐπισημαίνει, ὅτι παρ' ἡμῖν «ἐλλείπει τὸ στοιχεῖον τῆς ἐν τῷ ὀρθοδόξῳ χώρῳ ἀκριβοῦς ἐκτιμήσεως τῆς ὑπὸ τῆς Ῥωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας ἐπιχειρουμένης σοβαρᾶς προσπαθείας καὶ κινήσεως "ἐπανακαλύψεως" τοῦ Λουθήρου ὡς παραδοσιακῆς ἐκκλησιαστικῆς μορφῆς καὶ τῆς "ἐπανατοποθετήσεως" αὐτοῦ τε καὶ τοῦ τότε μεταρρυθμιστικοῦ του κηρύγματος καὶ ἔργου ἐντὸς "ὀρθοδοξοτέρων" ἐκκλησιολογικῶν πλαισίων». (Ὀρθόδοξοι προβληματισμοὶ καὶ προοπτικαὶ ἐπὶ τοῦ θεολογικοῦ διαλόγου μετὰ τοῦ Λουθηρανισμοῦ, ἐν «Θεολογία» 47 (1976) 76). Καὶ ὁ Ι. Παναγόπουλος γράφει: "Die intensive Beschäftigung der orthodoxen Theologie mit Martin Luther ist heute sicherlich nicht nur ein dringendes ökumenisches Desideratum, sondern vielmehr ihre noch unerfüllte Aufgabe. Es ist recht bedauerlich, dass man immer noch innerhalb der orthodoxen Kirche die Sache Luthers als eine rein "westliche", allein die katholische und die protestantische Theologie betreffende Angelegenheit betrachtet...". (Die Orthodoxie im Gespräch mit Martin Luther, ἐν: H. Geisser, G. Heintze etc., Weder Ketzer noch Heiliger. Luthers Bedeutung für den ökumenichen Dialog. Regensburg 1982, σ. 175).*

13. *Π. Κανελλοπούλου, μν. ἔ.σ. 17, 42, 44, 51. Ἀπὸ πολιτικῆς ἰδίως ἐπόψεως σημειωθήτω, ὅτι εἰς τὸ συνελθὸν κατ' Ἰούνιον 1980 ἐν Augsburg τῆς Γερμανίας παγκόσμιον Λουθηρανικὸν συνέδριον «προσελθὼν ὁ πρόεδρος τῆς Γερμανικῆς Ὁμοσπονδίας, ἐχαιρέτησε καταλλήλως τοὺς συνέδρους καὶ ἐβεβαίωσεν, ὅτι τὸ πλεῖστον τῶν ἐπιτευγμάτων εἰς τὴν καθ' ὅλου ἱστορίαν τῆς Γερμανίας ὀφείλεται εἰς τὴν πίστιν καὶ τὸ ἔργον τοῦ Λουθήρου». (Αἰμιλιανοῦ Σηλυβρίας, Ἔκθεσις περὶ τοῦ διαλόγου Ὀρθοδόξων καὶ Λουθηρανῶν, ἐν «Ἐκκλησία» 57 (1980) 439 - 440).*

Ἀλλ᾽ ἡ ἀπὸ τῆς τελευταίας ταύτης πολιτιστικῆς ἐπόψεως εὐρυτέρα ἐξέτασις τοῦ Λουθήρου ἐνταῦθα ἐξέρχεται τῶν ὁρίων τῆς παρούσης ὁμιλίας, δι᾽ ὃ καὶ χωροῦμεν εἰς τὴν περισσότερον ἐνδιαφέρουσαν τοὺς Ὀρθοδόξους στάσιν αὐτοῦ ἔναντι τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.

II. Η ΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΛΟΥΘΗΡΟΥ ΕΝΑΝΤΙ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Δεύτερον, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἔναντι τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας στάσιν τοῦ Λουθήρου, αὕτη δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ μᾶλλον ὡς θετική, ἀλλ᾽ ὑπῆρξε περιωρισμένη, ἐκδηλωθεῖσα κυρίως ἐν τῇ ἀναζητήσει ἐν τῇ Ὀρθοδοξίᾳ ἐρεισμάτων τινῶν τῆς διδασκαλίας του. Ἐν τῇ πολεμικῇ δηλαδὴ τῶν διαφόρων νεοδιδασκαλιῶν καὶ καινοτομιῶν τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἐπειράθη ὁ Λούθηρος νὰ στηριχθῇ ἐπὶ ὀλιγαρίθμων τινῶν σημείων τῆς διδασκαλίας καὶ πράξεως τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, συμφωνούντων πρὸς τὰς ἰδίας αὐτοῦ διδασκαλίας καὶ ἀντιλήψεις, ἄνευ ὅμως βαθυτέρας μελέτης καὶ γνώσεως τοῦ συνόλου τῆς διδασκαλίας, τῆς λατρείας, τοῦ πολιτεύματος, τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς ζωῆς καθόλου τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὡς ἰδιαιτέρας καὶ ἀνεξαρτήτου ἀπὸ τῆς Ῥώμης καὶ ἀληθῶς ἀποστολικῆς καὶ καθολικῆς Ἐκκλησίας. Καθ᾽ ὅσον, λόγῳ κυρίως τῆς Τουρκοκρατίας, ἐπεκράτει κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐν τῇ Δύσει ἐλλειπὴς καὶ ἀτελὴς γνῶσις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἀκόμη δὲ ἠγνοεῖτο ὑπὸ πολλῶν ἐν αὐτῇ καὶ αὐτὴ ἡ ὕπαρξις τῆς Ἐκκλησίας ταύτης, μέχρι τοῦ βαθμοῦ ὥστε καὶ αὐτὸς ὁ σοφὸς Μελάγχθων, ἄρτι μαθὼν τὴν ἐπιβίωσιν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ὑπὸ τοὺς Τούρκους, ηὐχαρίστει τὸν Θεὸν ἐν τῇ γνωστῇ ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάσαφ, «ὅτι θαυμαστῶς ἔτι σώζει Ἐκκλησίαν οὐκ ὀλίγην ἐν Θράκῃ καὶ Ἀσίᾳ καὶ Ἑλλάδι... ἐν τοσούτῳ πλήθει ἀσεβῶν καὶ θεοστυγῶν ἐχθρῶν» [14]. *Ὁπωσδήποτε ὅμως, ἐκ διαφόρων ἐκ τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς πλη-*

---

14. Ἰ ω. Κ α ρ μ ί ρ η, Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, Ἀθῆναι 1937, τ. I^2, σ. 20 ἑξ., 30. Ὁμοίως καὶ ὁ Μ α ρ τ ῖ ν ο ς Κ ρ ο ύ σ ι ο ς ἔγραφεν: «Πρὸ πλείστων ἐγὼ νομίσας ἐτῶν οὐκέτι τὰ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Χριστοῦ ἐν τοῖς περὶ ὑμᾶς τόποις χώραν ἔχειν, ὕστερον ἔμαθον ἔτι ζώπυρον Χριστοῦ Ἐκκλησίας οὐκ εὐκαταφρόνητον αὐτόθι λοιπὸν εἶναι καὶ Πατριάρχην, ἄνδρα θεοσεβείᾳ καὶ παιδείᾳ διαλάμποντα, προΐστασθαι τούτου». (Turcograecia, Basileae 1584, σ. 410). «Ὡς γράφομεν ἀλλαχοῦ, "ἡ ἐλλειπὴς γνῶσις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἐσφαλμένη ἀντίληψις πολλῶν τότε περὶ ταυτισμοῦ σχεδὸν τῶν δύο ἀρχαίων Ἐκκλησιῶν, Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς, ἐν τῇ διδασκαλίᾳ καὶ τῇ ὅλῃ ἐκκλησιαστικῇ δομῇ καὶ διοργανώσει, ἡ σκοπίμως καὶ ἐπιτηδείως καλλιεργουμένη ὑπὸ τῶν Λατίνων καὶ διδασκομένη ἐν τοῖς θεολογικοῖς καὶ ἐκκλησιαστικοῖς ἐκπαιδευτηρίοις αὐτῶν, ἐν οἷς ἐσπούδασε καὶ αὐτὸς ὁ Λούθηρος μετὰ τῶν πρώτων Μεταρρυθμιστῶν, ὡς καὶ ἡ ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐξουθένωσις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας

ροφοριῶν ἐπανακαλύπτοντες οἱ ἀντιμαχόμενοι τότε ἐν τῇ Δύσει Λουθηρανοὶ καὶ Λατῖνοι τὴν ὕπαρξιν τῆς ᾿Ανατολικῆς ᾿Εκκλησίας, ἐπεκαλοῦντο ἐνίοτε αὐτὴν κατὰ τὸν μεταξὺ αὐτῶν θεολογικὸν διάλογον ὡς αὐθεντικὴν «μάρτυρα τῆς ἀληθείας» πρὸς δικαίωσιν μὲν τῶν ἰδίων διδασκαλιῶν, ἀναίρεσιν δὲ τῶν ἀλλοτρίων, οὕτω δὲ ἡ Δύσις ἤρξατο ἐπανευρίσκουσα τὴν διδασκαλίαν καὶ πρᾶξιν τῆς ἀρχαίας ᾿Εκκλησίας [15].

Καὶ ὁ Λούθηρος, λοιπόν, θεωρῶν ὀρθῶς τὴν ᾿Ορθόδοξον ᾿Εκκλησίαν ὡς τὴν ᾿Εκκλησίαν τῶν Πατέρων καὶ ὡς γνησίαν καὶ αὐθεντικὴν ἐκπρόσωπον τῆς ἀρχαίας ἡνωμένης ᾿Εκκλησίας [16], —ἧς ἐσυνέχισεν ἀδιακόπως καὶ ἀταλαντεύτως

καὶ ἡ παρακώλυσις, οἱονεὶ διὰ "σιδηροῦ παραπετάσματος", τῆς ἐπικοινωνίας αὐτῆς μετὰ τῶν χριστιανικῶν ᾿Εκκλησιῶν τῆς Δύσεως, δι' εὐνοήτους πολιτικοὺς λόγους καὶ σκοπούς, ἐπέτεινον τὴν ὑπὸ τῶν τελευταίων σύγχυσιν καὶ ἄγνοιαν τῆς ᾿Ορθοδόξου ᾿Εκκλησίας καὶ συνέβαλλον εἰς τὴν μὴ βαθυτέραν ἔρευναν ὑπὸ τοῦ Λουθήρου καὶ τῶν ὀπαδῶν αὐτοῦ τῆς ᾿Εκκλησίας ταύτης καὶ τῆς ἰδιαιτερότητος αὐτῆς». (᾿Ιω. Καρμίρη, ῾Ο Λούθηρος καὶ ὁ Μελάγχθων περὶ τῆς ᾿Ορθοδόξου ᾿Εκκλησίας, ᾿Αθῆναι 1963, σ. 6. Γερμανικὴ μετάφρασις τῆς παρούσης μελέτης ἐν περιοδ. "Kyrios" 6 (1966)).

15. Κατὰ τὸν J. Fechten, Kurtze Nachricht von der Religion der heutigen Griechen etc., Leipzig 1711, σ. 17, "ein jedes Theil der Europäischen Religionen dieselbe (τὴν ῾Ελληνικὴν) gern auff seiner Seiten haben und als eine Zeugin der Walrheit auf seine partie aufführen wollen".

16. Κατὰ τὸν E. Benz, Die Ostkirche im Lichte der protestantischen Geschichtsschreibung von der Reformation bis zur Gegenwart, Freiburg - München 1952, σ. 16, ὁ Λούθηρος "sieht in der griechischen Kirche die Repräsentantin der alten Kirche, die auch für Luther als die Kirche der Väter eine auterotative Bedeutung behält, wie er denn auch in seinen theologischen Schriften und vor allem auch in den Bekenntnisschriften mit Vorliebe auf die Väter der griechischen Kirche wie Basilius den Grossen und Chrysostomus zurückgreift und Wert darauf legt, die Übereinstimmunf der reformatorischen Lehre mit der Lehre der alten Kirche darzulegen". Κατὰ δὲ τὸν St. Runciman, Das Patriarchat von Konstantinopel vom Vorabend der türkischen Eroberung bis zum griechischen Unabhängigkeitskrieg, München 1970, σ. 231, ὁ Λούθηρος ἐπίστευεν, ὅτι "die griechische Kirche repräsentiert die echte Tradition des frühen Christentums wesentlich besser als die Theologen von Rom". Καὶ κατὰ τὸν E. Schlink, ῾Η σημασία τῆς ᾿Ορθοδοξίας διὰ τὴν ἕνωσιν τῶν ᾿Εκκλησιῶν, ἐν «᾿Εκκλησιαστικῷ Φάρῳ» 52 (1975) 53, «αὐτὸς ὁ Λούθηρος καὶ ὁ Μελάγχθων ἐπίστευον, ὅτι μὲ τὴν ᾿Ορθόδοξον ᾿Εκκλησίαν ὡς πρὸς τὴν πίστιν ἦσαν σύμφωνοι. Διότι εἶχον ἀρνηθῆ μόνον ὡρισμένας καταχρήσεις τῆς μεσαιωνικῆς Λατινικῆς ᾿Εκκλησίας καὶ τοῦ Παπισμοῦ, καὶ ὄχι τὴν ᾿Ορθόδοξον ᾿Ανατολικὴν ᾿Εκκλησίαν. Μόνον ἱστορικῶς ἵσταντο ἐντὸς τῆς κληρονομίας τοῦ μεγάλου σχίσματος μεταξὺ ᾿Ανατολῆς καὶ Δύσεως, ἀλλὰ δὲν εἶχον δημιουργήσει τὸ σχίσμα, οὔτε συγκατένευον εἰς αὐτό». (Τὸ γερμανικὸν κείμενον ἐν «Θεολογίᾳ» 44 (1973) 686).

τὴν παράδοσιν καὶ λατρείαν καὶ εὐσέβειαν διὰ τῶν αἰώνων ὡς ἱστορικὴν βιωματικὴν ἐμπειρίαν—, ἐπεκαλέσθη τὴν ἔγκυρον καὶ αὐθεντικὴν μαρτυρίαν αὐτῆς εἰς πολλὰς περιστάσεις τῆς μεταρρυθμιστικῆς δραστηριότητός του, διαπιστώσας πέντε κύρια σημεῖα συμφωνίας τῆς ὀρθοδόξου καὶ τῆς λουθηρανικῆς διδασκαλίας καὶ πράξεως, ἀναφερόμενα εἰς τὸ παπικὸν πρωτεῖον, τὸ καθαρτήριον πῦρ, τὰς ἀφέσεις, τὴν στέρησιν ἀπὸ τῶν λαϊκῶν τοῦ ποτηρίου τῆς θείας κοινωνίας καὶ τὴν γλῶσσαν τῆς θείας λειτουργίας. Ἐκ τούτων τὴν μὲν ὑπὸ τῶν Ὀρθοδόξων ἀπόρριψιν τοῦ παπικοῦ πρωτείου ἐγνώριζον οἱ Λουθηρανοὶ ἐκ τῆς ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς πρώτης χιλιετηρίδος συνεχοῦς πολεμικῆς αὐτοῦ ἐκ μέρους τῶν ἀνατολικῶν, συνεπείᾳ τῆς ὁποίας κυρίως ἐξερράγη τὸ 867 καὶ ὡλοκληρώθη τὸ 1054 ἡ ἀπόσχισις τοῦ Πατριάρχου τῆς Ῥώμης ἀπὸ τῆς κοινωνίας τῶν ἑτέρων τεσσάρων ἀρχαίων Πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς· τὰς δὲ περὶ τοῦ καθαρτηρίου πυρὸς καὶ τῶν ἀφέσεων ὁμοίως ἐκ τῆς πολεμικῆς τότε τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τῆς ἑνωτικῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας καὶ τῆς ἀπαραδέκτου ἀποφάσεως αὐτῆς (1439)· τέλος δὲ τὴν ἀπ᾽ ἀρχῆς συνεχῆ καὶ ἀδιάκοπον κοινωνίαν τῶν Ὀρθοδόξων λαϊκῶν ἐξ ἀμφοτέρων τῶν εἰδῶν τῆς θείας Εὐχαριστίας, ὡς καὶ τὴν χρῆσιν ἐν τῇ τελέσει τῆς ἱερᾶς Λειτουργίας τῆς ἰδίας γλώσσης τῶν διαφόρων χριστιανικῶν λαῶν ἐγνώριζον οἱ Λουθηρανοὶ ἔκ τε τῶν οἰκείων γραπτῶν πηγῶν καὶ ἐκ τῆς ἐπικοινωνίας αὐτῶν μετὰ τῶν γειτονικῶν ὀρθοδόξων λαῶν.

Τοιουτοτρόπως ὡς πρῶτον σημεῖον συμφωνίας Ὀρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ διεπίστωσεν ὁ Λούθηρος τὴν κοινὴν ὑπ᾽ ἀμφοτέρων ἀπόρριψιν τοῦ παπικοῦ πρωτείου, τὸ ὁποῖον ἐγένετο μέγα σχισματοποιὸν στοιχεῖον ἐν τῇ μιᾷ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Χριστοῦ, διαιρέσαν αὐτὴν κατά τε τὸν θ′ αἰῶνα εἰς Ἀνατολικὴν καὶ Δυτικὴν καὶ νῦν κατὰ τὸν ιστ′ αἰῶνα ὑποδιαιρέσαν τὴν Δυτικὴν εἰς πλείονας Ἐκκλησίας καὶ Ὁμολογίας, ἐξακολουθεῖ δὲ μέχρι σήμερον νὰ εἶναι τὸ κυριώτερον ἐμπόδιον τῆς ἐπανενώσεως τῶν διεστώτων. Πράγματι, εὐθὺς μετὰ τὴν ἔναρξιν τῆς Διαμαρτυρήσεως, καὶ δὴ κατὰ τὸν δεκαήμερον διάλογον μεταξὺ τοῦ Λουθήρου καὶ τοῦ παπικοῦ θεολόγου Ἰωάννου Ἐκκίου ἐν Λειψίᾳ [17], παρετήρησεν ὁ Λούθηρος εἰς τὸν προβαλόντα καὶ ὑποστηρίξαντα τὸ παπικὸν πρωτεῖον Ἔκκιον, ὅτι τοῦτο ἐδόθη εἰς τὸν ἐπίσκοπον Ῥώμης διὰ συνοδικῶν ἀποφάσεων ἀνθρωπίνου δικαίου καὶ συμφωνίας τῶν δυτικῶν πιστῶν ὡς τιμητικὸν καὶ οὐχὶ διοικητικὸν πρωτεῖον, μὴ ὑφιστάμενον θείῳ δικαίῳ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Δι᾽ ὃ ὕψιστος

---

17. Βλ. D. M a r t i n L u t h e r s, *Werke. Kritische Gesamtausgabe*. Weimar 1884, τ. 11, σ. 271 ἑξ. *Der authentische Text der Leipziger Disputation (1519), aus bisher unbenutzten Quellen* hrsg. von O t t o S e i t z, Berlin 1903.

μονάρχης τῆς Ἐκκλησίας οὐδέποτε ἐθεωρήθη ὁ ἐπίσκοπος Ῥώμης, οὔτε θὰ γίνῃ ποτέ, ἐφ' ὅσον μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων ἡ Ἑλληνικὴ (Ὀρθόδοξος) Ἐκκλησία δὲν συνεφώνησεν εἰς τοῦτο, καὶ ὅμως δὲν θεωρεῖται αἱρετική. Ὁ Ἔκκιος ὤφειλε νὰ φεισθῇ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν πολλῶν χιλιάδων Ἁγίων αὐτῆς, ἥτις ἐξηκολούθει μέχρι τῶν χρόνων ἐκείνων ὑπάρχουσα καὶ ἀναμφιβόλως θὰ ἐξακολουθήσῃ ὑπάρχουσα καὶ ἐν τῷ μέλλοντι. Ἀδυνάτου ὅμως οὔσης τῆς πιστῆς ἀποδόσεως ἐνταῦθα ὁλοκλήρου τοῦ μακροῦ διαλόγου μεταξὺ τοῦ Λουθήρου καὶ τοῦ Ἐκκίου περὶ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας[18], συνοψίζοντες τοῦτον παρατηροῦμεν γενικῶς, ὅτι ὁ Λούθηρος ἐθεώρει τὴν Ὀρθόδοξον Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν ὡς τὴν ἀρχαιοτάτην πασῶν τῶν Ἐκκλησιῶν, προϋπάρξασαν καὶ αὐτῆς τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ἥτις εἶχε μητέρα τὴν Ἐκκλησίαν Ἱεροσολύμων, οὖσαν κοινὴν μητέρα πασῶν τῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν. Ἐπίσης ἐθεώρει αὐτὴν ὡς τὸ καλλίτερον τμῆμα τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας ("meliorem partem universalis Ecclesiae"), ἧς οὐδὲν ἕτερον τμῆμα ἔδωκε περισσοτέρους καὶ ἐξοχωτέρους συγγραφεῖς καὶ ἁγίους, ἀπὸ ὅσους ἔδωκεν ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία. Τέλος, ἀφοῦ ἀπέρριψε τὴν ἀφελῆ ὅσον καὶ κακόβουλον λατινικὴν δυσφημίαν, ὅτι δῆθεν συνεπείᾳ τῆς μὴ ἀναγνωρίσεως τοῦ κυριαρχικοῦ παπικοῦ πρωτείου ἀπώλεσαν οἱ Ἕλληνες μετὰ τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὴν ὀρθόδοξον πίστιν καὶ ἔγιναν οὐ μόνον σχισματικοί, ἀλλὰ καὶ αἱρετικοί[19], ὑπερημύνθη ὁ Λούθηρος τῆς ὀρθοδοξίας, ἁγιότητος, ἀνεξαρτησίας καὶ αὐτοτελείας τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας ἀναρίθμητοι ἐπίσκοποι καὶ ἅγιοι καὶ μάρτυρες καὶ ἁπλοῖ θεοφιλεῖς χριστιανοὶ ἐσώθησαν, καίτοι οὐδέποτε ὑπήχθησαν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἐπισκόπου Ῥώμης, μὴ ἀναγνωρίσαντες τὸ διεκδικούμενον ὑπ' αὐτοῦ κυριαρχικὸν πρωτεῖον, ὅπερ δὲν ὑφίσταται θείῳ δικαίῳ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἀλλ' εἶναι ἀνθρώπινον καθαρῶς κατασκεύασμα[20].

18. Πλείω βλ. ἐν Ἰω. Καρμίρη, Ὁ Λούθηρος καὶ ὁ Μελάγχθων περὶ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, σ. 9 - 21.

19. Φαίνεται ὅτι ἡ ἐπὶ αἱρέσει κατηγορία τοῦ Ἐκκίου καὶ γενικῶς τῶν Λατίνων εἰς βάρος τῶν Ὀρθοδόξων Ἑλλήνων ἐστηρίχθη καὶ ἐπὶ τῆς γνωστῆς ἀποφάσεως τῆς Συνόδου τῆς Κωνσταντίας (1415), τῆς καταδικασάσης ὡς αἵρεσιν τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἰωάννου Hus, καθ' ἣν δὲν εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου ἡ ὑποταγὴ εἰς τὸν Πάπαν, τοῦθ' ὅπερ ἔκπαλαι ἐπρέσβευον καὶ ἐφήρμοζον ἐν τῇ πράξει σταθερῶς καὶ ἀδιακόπως πάντες οἱ ἀνατολικοὶ χριστιανοὶ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι σήμερον.

20. "Illud magis attendendum est, quod Graecos haereticissimos ausus est appellare satis modeste, cum in universa Ecclesia nulla pars dederit plures excellentiores scriptores, quam Graeci" (WA. 2, 272). "Cum Graeci illud non credentes nunquam sint habiti ob hoc pro haereticis nisi apud novissimos haereticantissimos haereticantes (ausser bei den jüngsten rabiaten Ketzermachern". (WA. Briefwechsel, Nr. 218. Bd 1, 544, 37).

Σημειωθήτω ὅτι εἰς τὸ πρωτεῖον τοῦ Πάπα, τὸν μετὰ τοῦ Ἐκκίου διάλογον τῆς Λειψίας καὶ τὰς κατὰ τὴν πολυήμερον διάρκειαν αὐτοῦ ἀναπτυχθείσας θέσεις του περὶ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐπανῆλθεν ἐπιβεβαιωτικῶς ὁ Λούθηρος καὶ ἐπ' ἄλλαις εὐκαιρίαις[21], *ἐξ ὧν ἰδιαιτέρας μνείας ἄξιαι εἶναι δύο ἐπιστολαὶ αὐτοῦ τοῦ ἔτους 1519 πρὸς τὸν Σάξονα πρίγκηπα Γεώργιον Σπαλατῖνον*[22], *καὶ μάλιστα πρὸς τὸν ἐκλέκτορα (Kurfürst) τῆς Σαξονίας Φρειδερῖκον, πρὸς τὸν ὁποῖον ἔγραψεν ὅτι τὸ πρωτεῖον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ῥώμης δὲν προέρχεται ἐκ θείου δικαίου (non est jure divino), ἀλλ' ἐξ ἀνθρωπίνου δικαίου, διότι στηρίζεται ἐπὶ συνοδικῶν ἀποφάσεων καὶ παραδοχῆς αὐτῶν ἐκ μέρους δυτικῶν χριστιανῶν. Ἀλλ' ἡ σύνοδος συνίστησιν ἀνθρώπινον δίκαιον, ἐξ ἀνθρωπίνου δὲ δικαίου δὲν δύναται νὰ ἀποτελεσθῇ θεῖον δίκαιον. Διὰ τοῦτο ὁλόκληρος ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἐπὶ 1400 τότε ἔτη δὲν εἶχεν ὑποταγῇ εἰς τὸν Πάπαν. Ἐὰν τὸ πρωτεῖον αὐτοῦ ὑφίστατο θείῳ δικαίῳ, θὰ ἔπρεπε κατὰ τὰ 1400 ταῦτα ἔτη νὰ εἶχον ἀναθεματισθῇ πλεῖστοι χριστιανοί, ἐν οἷς καὶ οἱ ἁγιώτατοι Πατέρες καὶ μέγιστοι Διδάσκαλοι τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὡς ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, ὁ Μέγας Βασίλειος, ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς καὶ ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, οἵτινες ἄνευ διαταγῆς καὶ ἐξουσιοδοτήσεως τῆς ρωμαϊκῆς ἕδρας ἐποίμαναν... Ἐπὶ πλέον, ἐὰν τὸ παπικὸν πρωτεῖον ἦτο ἐκ θείου δικαίου, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχεν ἀναθεματισθῇ καὶ αὐτὴ ἡ μεγάλη καὶ ἁγιωτάτη Σύνοδος τῆς Νικαίας, ἐπειδὴ ἐθέσπισεν, ὅπως ὁ ἐπίσκοπος Ῥώμης ἔχῃ τὴν ἐξουσίαν μόνον ἐπὶ τῶν δυτικῶν Ἐκκλησιῶν, καθὼς ὁ Ἀλεξανδρείας ἐπὶ τῶν ἐν Αἰγύπτῳ... Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἀσύστατον καὶ αὐθαίρετον κατηγορίαν τοῦ Ἐκκίου, ὅτι οἱ Ἕλληνες καὶ γενικῶς οἱ χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Ἀφρικῆς ἐγένοντο σχισματικοὶ καὶ αἱρετικοί, ὁ Λούθηρος παρατηρεῖ καὶ ἐν τῇ παρούσῃ ἐπιστολῇ, ὅτι οὐδέποτε εἶχεν ἀκούσει ἀσεβεστέραν καὶ θρασυτέραν βλασφημίαν κατὰ τῆς ἁγίας Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἥτις καὶ ἐν τοῖς νομοκανονικοῖς βιβλίοις χαρακτηρίζεται ὡς ἔνδοξος καὶ ἄμεμπτος. Καταλήγων δὲ ἐτόνισεν, ὅτι δὲν ἐδικαιοῦντο ὁ Ἔκκιος καὶ οἱ ὁμόφρονές του νὰ κατηγορῶσιν ὁλόκληρον τὴν Ἀνατολικήν, τὴν Ἀφρικανικὴν καὶ τὴν Γαλλικανικὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν ἁγιωτάτην Σύνοδον τῆς Νικαίας ὡς αἱρετικάς, ὡς ἐὰν εἶχον ἀντιταχθῇ εἰς τὸ θεῖον δίκαιον*[23]. *Εἰς δὲ τὴν ἀσύστατον κατηγορίαν τοῦ Ἐκκίου, ὅτι ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία κατέστη σχισμα-*

---

21. *Ἰω. Καρμίρη, αὐτόθι, σ. 21 ἑξ.*

22. *Martin Luthers, Briefwechel, Nr. 187, Weimar 1930, Bd. 1, 422, 68. Βλ. καὶ Nr. 192, αὐτόθι 1, 469 ἑξ. Ἰδίως βλ. τὴν μελέτην του "Von dem Papsttum zu Rom". (Wider den hochberühmten Romanisten zu Leipzig, Augustin von Alfeld, Franziskaner), 1520.*

23. *WA. Briefwechsel, Nr. 192, Bd. 1, 469 ἑξ.*

τική, ἐπειδὴ ἐξ αὐτῆς προῆλθον ὁ Νεστόριος, ὁ Μακεδόνιος, ὁ Ἀκάκιος, ὁ Εὐτυχὴς καὶ ἄλλοι, ὁ Λούθηρος ἀπήντησεν ὅτι οὗτοι δὲν ἀνήκουσιν εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν, τοῦθ' ὅπερ ἰσχύει καὶ διὰ τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν προκειμένου περὶ τῶν Πελαγιανῶν, τῶν Μανιχαίων, τῶν Ἰοβινιανῶν καὶ ἄλλων, οὕτως ὥστε δὲν δύναται μία ὁλόκληρος Ἐκκλησία νὰ χαρακτηρίζηται ὡς σχισματικὴ ἐξ ὀλίγων κακῶν καὶ σχισματικῶν. Τέλος ὁ Λούθηρος ἀνεγνώριζε τὴν καθολικότητα καὶ συνοδικότητα τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἥτις ἄνευ Πάπα οὖσα, δὲν παρεξέκλινεν εἰς τὰς ἀκρότητας καὶ καινοτομίας τῆς Ῥωμαιοκαθολικῆς, ἀλλὰ διετήρησεν ἀνόθευτον τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τῶν ἀρχαίων Οἰκουμενικῶν Συνόδων, τῶν ὁποίων ὅμως ὁ Λούθηρος ἠμφεσβήτησε τὸ ἀλάθητον, καίτοι παρεδέχετο τὴν τριαδολογικὴν καὶ τὴν χριστολογικὴν διδασκαλίαν αὐτῶν.

Παραλείποντες καὶ ἄλλας ἀναφορὰς τοῦ Λουθήρου εἰς τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν περὶ τοῦ πρωτείου τοῦ Πάπα[24], διαπιστοῦμεν ὅτι οὗτος ἀνεῦρε καὶ ἐπεσήμανεν ὡς δεύτερον σημεῖον συμπτώσεως καὶ συμφωνίας τῆς ὀρθοδόξου καὶ τῆς λουθηρανικῆς διδασκαλίας τὴν κοινὴν ἀπόρριψιν ὑπό τε τῶν Ὀρθοδόξων καὶ τῶν Διαμαρτυρομένων τῆς περὶ καθαρτηρίου πυρὸς διδασκαλίας τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας. Τὴν διδασκαλίαν ταύτην, ὡς ἀνεπτύχθη ἐν τῇ Δύσει, εἶχεν ἤδη ἐπισημάνει πρὸ πολλοῦ καὶ ἀπορρίψει ὡς ἄγνωστον τῇ ἁγίᾳ Γραφῇ καὶ τῇ ἱερᾷ Παραδόσει νεωτερισμὸν ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, ἥτις δὲν δέχεται τὴν ὕπαρξιν τοῦ καθαρτηρίου, καὶ δὴ μετὰ χαρακτῆρος ἱκανοποιήσεως τῆς θείας δικαιοσύνης. Ὁ Λούθηρος, λοιπόν, καὶ οἱ λοιποὶ Διαμαρτυρόμενοι, γινώσκοντες τοῦτο ἰδιαίτατα ἐκ τῶν προσφάτων τότε κατὰ τῆς ἑνωτικῆς ἐν Φλωρεντίᾳ Συνόδου ἀγώνων τῶν Ὀρθοδόξων Ἑλλήνων, ἠκολούθησαν αὐτοῖς καὶ οὐδαμῶς παρέλειπον νὰ ἀναζητῶσι πάντοτε παρ' αὐτοῖς ἔρεισμα καὶ ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ. Οὕτω πρῶτος ὁ Λούθηρος, γράφων τὸ 1519 πρὸς τὸν Σάξονα πρίγκηπα Γεώργιον Σπαλατῖνον, παρετήρει: «Τοῦτο εἶναι βέβαιον, ὅτι οὐδεὶς εἶναι αἱρετικὸς μὴ πιστεύων ὅτι ὑπάρχει καθαρτήριον πῦρ· οὔτε εἶναι τοῦτο ἄρθρον πίστεως, ἀφοῦ καὶ οἱ Ἕλληνες, καίπερ μὴ πιστεύσαντες τοῦτο, οὐδέποτε ἐθεωρήθησαν ἕνεκα τούτου ὡς αἱρετικοί, ἐκτὸς παρὰ τοῖς νεωτάτοις αἱρετικοῖς»[25].

Ὡς τρίτον σημεῖον συμφωνίας μεταξὺ τῶν Ὀρθοδόξων καὶ τῶν Διαμαρτυρομένων διεπίστωσεν ὁ Λούθηρος τὴν ὑπ' αὐτῶν ἀπὸ κοινοῦ ἀπόρριψιν τῶν

---

24. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, μν. ἔ. σ. 9 ἑξ.

25. *WA. Briefwechsel. Nr. 218, Bd. 1, 544, 37.* Βλ. καὶ M. Luther, *Resolutiones disputationum de indulgentiarum virtute, 1518, Conclusio XXII, WA, 1, 571, 10. Lutherswerke in Auswahl, Bd. 1, 74,* καὶ *Die Bekenntnisschriften der Evangelisch - Lutherischen Kirche*[4], σ. 375.

λατινικῶν ἀφέσεων μετὰ τῶν ὑπερτάκτων ἔργων, ὑποστηρίξας ὅτι αὗται ἰσχύουσι μόνον διὰ τὴν Ῥωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν, οὐχὶ δὲ διὰ τοὺς Ὀρθοδόξους ἐν Τουρκίᾳ, Ταρταρίᾳ, Λιβονίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ. Αἱ κατὰ τὴν τέλεσιν τοῦ μυστηρίου τῆς μετανοίας καὶ ἐξομολογήσεως ἐπιβαλλόμεναι πρόσκαιροι ποιναὶ δὲν ὑποχρεοῦσι τοὺς Ὀρθοδόξους, οὐδὲ μεταφέρονται αὗται εἰς τὴν μέλλουσαν ζωὴν ἐν τῷ λεγομένῳ καθαρτηρίῳ πυρί. Ἀφοῦ λοιπὸν αἱ ἀφέσεις δὲν εἶναι ἀναγκαῖαι διὰ τοὺς Ὀρθοδόξους καὶ δὲν ὑποχρεοῦσι τοὺς ἐξ αὐτῶν ζῶντας, πολλῷ ἧττον ὑποχρεοῦσι τοὺς νεκρούς, οἵτινες εἰς οὐδεμίαν Ἐκκλησίαν ἀνήκουσιν ἢ ὑπόκεινται[26]. *Ἀλλὰ καὶ γενικώτερον ἐτόνισεν ὁ Λούθηρος, ὅτι δὲν ὑπάρχει θησαυρὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἐκ τοῦ ὁποίου λαμβάνων ἑκάστοτε ὁ Πάπας χορηγεῖ ἀφέσεις εἰς τοὺς δεομένους, οὔτε ὑπάρχουσι πρόσκαιροι ποιναὶ καὶ ἀφέσεις, οὔτε ὑπάρχουσι περισσεύουσαι ἀξιομισθίαι τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἁγίων*[27].

Ὡς τέταρτον σημεῖον συμφωνίας τῶν Ὀρθοδόξων καὶ τῶν Διαμαρτυρομένων διεπίστωσεν ὁ Λούθηρος τὴν κοινὴν ἀπόρριψιν τῆς λατινικῆς καινοτομίας τῆς στερήσεως ἀπὸ τῶν λαϊκῶν τοῦ ποτηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας, καθ' ὅσον πάντες ὀρθῶς ἐμμένουσιν εἰς τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας, ἀντιτάσσοντες καὶ ἐφαρμόζοντες ἐν τῇ λειτουργικῇ πράξει τὴν ὑπό τε τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ κοινωνίαν ἐξ ἀμφοτέρων τῶν εἰδῶν τοῦ μυστηρίου, καθὼς ἀκριβῶς πράττει τοῦτο ἀδιακόπως καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία. Ἀντιστοίχως καὶ ἐν τῷ XXII, 4 ἄρθρῳ τῆς Ἀπολογίας τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας γίνεται λόγος περὶ τῆς ὑπὸ πάντων ἀνεξαιρέτως τῶν πιστῶν κοινωνίας ἐξ ἀμφοτέρων τῶν εἰδῶν τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ κατὰ τῆς ὑπὸ τῆς Ῥώμης ἐπιβληθείσης στερήσεως τοῦ ποτηρίου ἀπὸ τῶν λαϊκῶν, προσάγεται δὲ μετὰ τὴν ἁγιογραφικὴν θεμελίωσιν καὶ ἡ ἐκ τῆς πράξεως τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐπιβεβαίωσις διὰ τῶν ἑξῆς : Ὅθεν ἀποδεικνύεται, ὅτι ὑπὲρ ἁπάσης τῆς Ἐκκλησίας (καὶ οὐχὶ μόνον ὑπὲρ τῶν κληρικῶν) ἱδρύθη τὸ μυστήριον, καὶ τὸ ἔθος τοῦτο διασῴζεται μέχρι τοῦδε ἐν ταῖς Ἑλληνικαῖς Ἐκκλησίαις, ὑπῆρξε δέ ποτε καὶ ἐν ταῖς Λατινικαῖς Ἐκκλησίαις, ὡς μαρτυροῦσιν ὁ Κυπριανὸς καὶ ὁ Ἱερώνυμος[28]. *Ἀναμφιβόλως ἡ παροῦσα καινοτομία τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἀντίκειται εἰς τὴν ἐντολὴν τοῦ Ἱδρυτοῦ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς θείας Εὐχαριστίας : «πίετε ἐξ αὐτοῦ π ά ν τ ε ς» (Ματθ. 26, 28) καὶ «ἐὰν... μὴ πίητε αὐτοῦ τὸ αἷμα, οὐκ ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς» (Ἰωάν. 6, 53), καὶ καταργεῖ τὴν ἐπιβεβλημένην ἰσοτιμίαν πάντων*

---

26. M. L u t h e r, Resolutiones disputationum... WA. 1, 571, 10.

27. Lutherswerke in Auswahl, Bd. 1, 74.

28. Die Bekenntnisschriften der Evangelisch - Lutherischen Kirche⁴, σ. 329.

τῶν μελῶν τοῦ ἑνὸς σώματος τῆς Ἐκκλησίας, ὁδηγήσασα εἰς τὴν ὑπερύψωσιν τῶν λατίνων κληρικῶν ὑπεράνω τῶν λαϊκῶν καὶ εἰς τὸ ἀπόλυτον κυριαρχικὸν πρωτεῖον τοῦ Πάπα [29], *διδάγματα ἀπαράδεκτα ὑπό τε τῶν Ὀρθοδόξων καὶ τῶν Διαμαρτυρομένων* [30].

Ὡς πέμπτον σημεῖον συμφωνίας τῶν Ὀρθοδόξων καὶ τῶν Διαμαρτυρομένων ἐπεσήμανεν ὁ Λούθηρος τὸ τῆς γλώσσης, ἐν ᾗ δέον νὰ τελῆται ἑκασταχοῦ ἡ θεία λειτουργία καὶ ἀναγινώσκηται ἡ ἁγία Γραφή. Οὕτως ἐν τῇ περὶ «Βαβυλωνείου αἰχμαλωσίας» μελέτῃ του ἐρωτᾷ ὀρθῶς: Διατί ἐπιτρέπεται νὰ τελῆται ἡ λειτουργία ἑλληνιστί, λατινιστὶ καὶ ἑβραϊστί, οὐχὶ δὲ καὶ γερμανιστὶ ἢ ἐν οἱᾳδή-

29. *Καὶ κατὰ τὸν Ι. Καλογήρου, "die Orthodoxe Kirche kann für eine Verallgemeinerung der Verweigerung des Laienkelches keine Entschuldigung zugestehen, sondern muss darin eine Bestätigung für die Bevorzugung des Priesterstandes erblicken, welche Bevorzugung sich dann über andere Neuerungen zum ausschliesslichen und absoluten päpstlichen Primat weiter entwickelte". (Die Tätigkeit der Orthodoxen Kirche bei ihrer ersten Begegnung mit der Reformation, Thessaloniki 1962, σ. 16).*

30. *Σημειωθήτω ἐνταῦθα, ὅτι περὶ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας γίνεται λόγος καὶ ἐν τῷ X ἄρθρῳ τῆς Ἀπολογίας τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας (αὐτόθι, σ. 248), ἔνθα καὶ πάλιν παραπέμπεται εἰς τὴν μαρτυρίαν τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας πρὸς πίστωσιν τῆς «σωματικῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ» ἐν αὐτῷ, καὶ εἰδικῶς γίνεται ἀναφορὰ τὸ μὲν εἰς τὴν «ἐπίκλησιν» τῆς Ὀρθοδόξου Λειτουργίας, ἐν ᾗ «δέεται ἐκτενῶς ὁ ἱερεύς, ὅπως μεταβάλῃ τὸν ἄρτον εἰς αὐτὸ τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ» (παρὰ Ἰω. Καρμίρη, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα... τ. I^2, σ. 306), τὸ δὲ εἰς τὰς σχετικὰς ἑρμηνείας τοῦ Ἕλληνος Ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος (Βουλγαρίας) Θεοφυλάκτου (Εἰς Μάρκ. 14, 22, PG 123, 649, 652) καὶ τοῦ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Κυρίλλου (Εἰς Ἰωάν. 10, 2, PG 74, 341). Ἐπὶ πλέον ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ἐπανῆλθε βραδύτερον καὶ ὁ Τύπος συμφωνίας (Formula concordiae). (Solida declaratio VII, 11, ἐν: Die Bekenntnisschriften der Evangelisch-Lutherischen Kirche[4], σ. 976). Τέλος καὶ ἐν τῷ ἄρθρῳ XXIV, 78 - 93 τῆς Ἀπολογίας τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας (Die Bekenntnisschriften... σ. 371 - 375), ἔνθα γίνεται ἐκτενὴς λόγος περὶ τῆς Λειτουργίας καὶ τοῦ χαρακτῆρος τῆς θείας Εὐχαριστίας ὡς θυσίας, ἡμαρτημένως καταβάλλεται προσπάθεια ὅπως ἐμφανισθῇ ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ὡς ἀπορρίπτουσα τὸν χαρακτῆρα τῆς θείας Εὐχαριστίας ὡς θυσίας ἱλαστικῆς, ἐνῷ τοὐναντίον αὕτη δέχεται, ὅτι ἡ θεία Εὐχαριστία εἶναι μυστήριον ἅμα καὶ θυσία, καὶ δὴ οὐ μόνον εὐχαριστίας καὶ δοξολογίας καὶ αἰνέσεως, ἀλλὰ συνάμα καὶ ἱλαστικὴ θυσία, προσφερομένη ὑπὲρ ζώντων τε καὶ τεθνεώτων, εἰ καὶ αὕτη δὲν προσφέρει τὴν θείαν Εὐχαριστίαν τῷ Θεῷ «ὥς τινα ἱκανοποίησιν διὰ τὰς ποινὰς τοῦ καθαρτηρίου πυρός», οὕτινος τὴν ὕπαρξιν ἀπορρίπτει. Παρατηρητέον δὲ ὅτι τὴν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὑφισταμένην διχογνωμίαν μεταξὺ Ὀρθοδόξων καὶ Λουθηρανῶν προσπαθοῦσι σύγχρονοί τινες θεολόγοι νὰ καλύψωσι διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Λουθήρου ἀποδοχῆς τῆς πραγματικῆς σωματικῆς παρουσίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν τῷ ἄρτῳ καὶ τῷ οἴνῳ τῆς θείας Εὐχαριστίας, συμπεριλαμβανούσης οὕτω καὶ τὴν ἔννοιαν τῆς θυσίας τοῦ Χριστοῦ ἐν τῷ μυστηρίῳ τούτῳ.*

ποτε ἄλλῃ γλώσσῃ[31]*; Καὶ ἐν τούτῳ λοιπὸν συνεφώνει πρὸς τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν καὶ ἐπεκαλέσθη τὴν μαρτυρίαν αὐτῆς, γνωστοῦ ὄντος ὅτι ἔκπαλαι αὕτη εἰσήγαγε μεταφράσεις τῶν ἁγιογραφικῶν καὶ λειτουργικῶν βιβλίων εἰς τὰς ἐθνικὰς γλώσσας πάντων τῶν ὀρθοδόξων λαῶν, ἐνῷ ἀντιθέτως ἡ Ῥωμαϊκὴ Ἐκκλησία ἐπέβαλε τὴν ἀποκλειστικὴν χρῆσιν τῆς λατινικῆς γλώσσης ἐν τῇ λειτουργίᾳ, τοῦθ᾽ ὅπερ κατέκρινεν ὁ Λούθηρος. Εἰδικώτερον ὡς πρὸς τὴν ἐν τῇ χριστιανικῇ θρησκείᾳ θέσιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ὁ Λούθηρος ἐδίδασκεν, ὅτι δύναται ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ὀρθῶς νὰ ὀνομάζηται ἱερὰ γλῶσσα (ὡς καὶ ἡ ἑβραϊκή), ἐφ᾽ ὅσον ἐξελέγη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πρὸς τοῦτο μεταξὺ τῶν ἄλλων γλωσσῶν καὶ ἐν αὐτῇ ἐγράφη ἡ Καινὴ Διαθήκη, ἐξ αὐτῆς δέ, ὡς ἐκ μιᾶς πηγῆς, ἐξέρρευσαν πᾶσαι αἱ ἄλλαι γλῶσσαι διὰ μεταφράσεων καὶ ὑπ᾽ αὐτῆς ὁμοίως ἐξηγιάσθησαν*[32].

Ἀλλὰ παρὰ τὰς προεκτεθείσας εὐμενεῖς κρίσεις καὶ ἐκδηλώσεις τοῦ Λουθήρου περὶ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας γενικῶς, οὐχ ἧττον ὅμως δυσμενῶς καὶ ὑποτιμητικῶς ἐξεφράσθη οὗτος εἰδικῶς περὶ τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Πατριάρχου αὐτῆς ἐν τῇ ἐν ἔτει 1539 γραφείσῃ μελέτῃ του «Περὶ τῶν Συνόδων καὶ τῶν Ἐκκλησιῶν»[33]*, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀναφέρεται εἰς τὰς μεταξὺ τῶν δύο*

---

31. M. Luther, De captivitate Babylonica Ecclesiae praeludium (1520). WA. 6, 524. Luthers werke in Auswahl, Bd. 1, 457.

32. M. Luther, An die Ratsherrn aller Städte deutsches Lands (1524). WA. 15, 37. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καὶ ἐξ ἄλλων συναφῶν ἐκφράσεων φαίνεται, ὅτι ὁ Λούθηρος ἐτίμα τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ γενικώτερον τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν, ὡς συνάγεται καὶ ἔκ τινος ἐπιτραπεζίου λόγου αὐτοῦ τῇ 16.2.1538, ἐν τῷ ὁποίῳ διεπίστωσε "magnam esse similitudinem Graecismi et Germanismi, quod multo satius esset, Graecam quam Latinam linguam in Germania esse..." (Lutherswerke in Auswahl, Bd. 8, Tischreden, hrsg. von O. Clemens, Nr. 3748, Berlin 1950, σ. 158). Παρατίθεται ἐνταῦθα καὶ ἡ χαρακτηριστικὴ διαπίστωσις τοῦ E. Benz, ὅτι κατὰ τὸν Λούθηρον, ἡ ὑπὸ τοῦ Κυρίου χρῆσις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης "ist ausdrücklich als eine Erwählung bezeichnet, die diese Sprache vor allen anderen auszeichnet und ihr ein heilsgeschichtliches Vorzeichen gibt. Die Ausbreitung des römischen Reiches und der hellenistischen Kultur und Sprache im Raum dieses Reiches wird als eine heilsgeschichtliche, geheimnisvolle Vorbereitung verstanden, durch die die griechische Sprache über die ganze Ökumene verbreitet und damit befähigt wurde, von Gott als Mittel seiner Offenbarung an alle Welt benutzt und so zur heiligen Sprache erhoben zu werden. Diese Heiligung kommt den übrigen Sprachen, den Volkssprachen, nicht auf dieselbe unmittelbare Weise der Erwählung, sondern in einer abgeleiteten Form zu, und zwar durch die "Dolmetschung" der Heiligen Schrift aus der heiligen Sprache in die Volkssprachen". (Wittenberg und Byzanz. Zur Begegnung und Auseinanderzetzung der Reformation und der östlich-orthodoxen Kirche. Marburg 1949, σ. 173).

33. M. Luther, Von den Conciliis und Kirchen, Weimar 1914. WA. Bd. 50, σ. 576 - 579.

Πατριαρχῶν παλαιᾶς καὶ νέας Ῥώμης ἔριδας διὰ τὸ «μηδαμινὸν πρωτεῖον», ὡς χαρακτηρίζει τοῦτο. Ἀλλὰ διὰ τῆς μελέτης ταύτης κυρίως ἀπεσκόπει ὁ Λούθηρος νὰ δείξῃ, ὅτι ὁ Ῥώμης δὲν ἤσκει πρωτεῖον ἐξουσίας ἐπὶ τῶν ἀρχαίων ἀνατολικῶν πατριαρχικῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν Συνόδων, καὶ ἄρα δὲν ἦτο ὁ ὑπέρτατος κυβερνήτης τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας ὑψίστη διοικητικὴ ἀρχὴ ἦτο ἡ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, ὡς ἀπέδειξε τοῦτο τὸ παράδειγμα τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἥτις ἠγνόησε παντελῶς τὸν ἐπίσκοπον Ῥώμης. Ἑπομένως οὐχὶ οὗτος, ἀλλ' αἱ Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι ἤσκουν τὴν ὑπάτην διοικητικὴν ἐξουσίαν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ, ἀναγνωριζομένης τῆς κρατησάσης ἐν αὐτῇ ἀρχῆς τῆς συνοδικότητος. Ἡ δὲ Ἐκκλησία τῆς Ῥώμης δὲν ἦτο ἡ πρώτη καὶ ἡ κεφαλὴ καὶ ἡ μήτηρ πασῶν τῶν Ἐκκλησιῶν, ἀλλ' ἦτο «θυγάτηρ Ἐκκλησία», ἐνῷ «μήτηρ πασῶν τῶν Ἐκκλησιῶν» ἦτο ἡ Ἐκκλησία Ἱεροσολύμων, ἐπὶ πλέον δὲ «πρώτη καὶ ἀρχαιοτάτη πασῶν Ἐκκλησία» ἦτο ἡ τῆς Ἀντιοχείας, ἐν τῇ ὁποίᾳ οἱ εἰς Χριστὸν πιστεύσαντες τὸ πρῶτον ὠνομάσθησαν χριστιανοὶ (Πράξ. 11, 26), καὶ ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐπὶ ἑπτὰ καὶ πλέον ἔτη ἐκήρυξαν τὸ Εὐαγγέλιον οἱ ἅγιοι ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος μετὰ πολλῶν μεγίστων Ἀποστόλων. Παρὰ ταῖς Πατριαρχικαῖς Ἐκκλησίαις λοιπὸν Ἱεροσολύμων, Ἀντιοχείας, Ἀλεξανδρείας καὶ Ῥώμης ὑψώθη ὑπὸ τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, οἱονεὶ ὡς ἀντίπαλος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ῥώμης, ἡ Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ἐπίσκοπος τῆς ὁποίας ὑπὸ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων «κατεστάθη ὡς Πατριάρχης ἴσος πρὸς τὸν ἐπίσκοπον τῆς Ῥώμης», οὕτω δὲ «ἤρχισεν ἡ αἰωνία ἔρις καὶ ὁ ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ τοῦ ἐπισκόπου Ῥώμης καὶ τοῦ ἐπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως διὰ τὸ πρωτεῖον ἢ τὴν ὑψίστην ἐξουσίαν» ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ[34]. Κρίνοντες τὴν ἀνωτέρω δυσμενῆ γνωμάτευσιν τοῦ Λουθήρου περὶ τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Πατριάρχου αὐτῆς, νομίζομεν ὅτι δύναται αὕτη νὰ ἐξηγηθῇ πως ἐκ τῆς ἀτελοῦς ὑπ' αὐτοῦ γνώσεως τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Πατερικῆς Θεολογίας αὐτῆς, ἐκ τῶν κατ' αὐτῆς συκοφαντιῶν τῶν Λατίνων καὶ ἐκ τῶν σχηματισθεισῶν ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ Λουθήρου προκαταλήψεων καὶ ἐμμόνων ἰδεῶν εἰς βάρος αὐτῆς ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς διαμονῆς καὶ τῶν σπουδῶν αὐτοῦ ἐν τοῖς ῥωμαϊκοῖς ἐκπαιδευτικοῖς καὶ μοναστικοῖς ἱδρύμασιν, ἃς δὲν εὗρε μετὰ ταῦτα τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀναθεωρήσῃ διὰ νέας βαθυτέρας καὶ ἀπροκαταλήπτου μελέτης τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.

---

34. Πληρεστέραν ἀνάλυσιν τῆς διατριβῆς ταύτης τοῦ Λουθήρου βλ. ἐν Ἰω. Καρμίρη, ἔνθ' ἀν., σ. 25 - 30.

Αὗται εἶναι αἱ σπουδαιότεραι διαπιστώσεις καὶ θέσεις καὶ γνῶμαι τοῦ Λουθήρου περὶ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἵνα παραλείψωμεν ἑτέρας τινὰς ὁμοίας ἢ ἧττον σπουδαίας καὶ εὐνοϊκὰς περὶ αὐτῆς κρίσεις καὶ ἱστορικὰς ἀναφορὰς αὐτοῦ εἰς αὐτήν. Πέραν τούτων ὅμως δὲν ἠδυνήθη δυστυχῶς ὁ Λούθηρος νὰ διεισδύσῃ βαθύτερον εἰς τὸ δογματικὸν σύστημα, τὸ ἐκκλησιαστικὸν πολίτευμα, τὴν μυστικὴν ὑφήν, τὸ ὀρθόδοξον πνεῦμα, τὴν ἰδιαιτερότητα καὶ τὸν χαρακτῆρα καθόλου τῆς κατ' ἀνατολὰς Ὀρθοδοξίας, ἵνα ἀνεύρῃ καὶ ἄλλας μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ Ῥωμαιοκαθολικισμοῦ διαφοράς, ἃς τότε ἀπέρριπτον οἱ πρῶτοι Μεταρρυθμισταὶ ὡς μεταγενεστέρας καινοτομίας τοῦ λατινικοῦ Σχολαστικισμοῦ, ἐνῷ πολὺ πρότερον, ἤδη ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου, εἶχον ἀπορρίψει αὐτὰς οἱ Ὀρθόδοξοι, στερρῶς ἐχόμενοι πάντοτε τῆς ἀρχαιοπαραδότου πίστεως καὶ παραδόσεως, χωρὶς ὅμως νὰ καταλήξωσιν εἰς τὰς ἀκρότητας, εἰς τὰς ὁποίας ἐν τῇ ὀξύτητι τοῦ ἀντιπαπικοῦ ἀγῶνός των κατέληξαν οἱ πρῶτοι Μεταρρυθμισταί. Δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ ἀμφιβολία, ὅτι πολλὰ ἐξ ἐκείνων τὰ ὁποῖα ἀνεζήτει ὁ Λούθηρος καὶ διὰ τὰ ὁποῖα κατεπολέμει τὸν Παπισμόν, ἠδύνατο νὰ ἀνεύρῃ ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ, ἥτις οὐ μόνον ἦτο ἀπηλλαγμένη τῶν αὐθαιρεσιῶν τῆς παπικῆς ἀπολυταρχίας καὶ τῶν τοπικῶν καταχρήσεων τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ ἐπὶ πλέον εἶχε διατηρήσει ἀσινῆ καὶ ἀνόθευτον τὸν θησαυρὸν τῆς πίστεως καὶ τῆς παραδόσεως τῆς ἀρχαίας οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸν μυστικὸν χαρακτῆρα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἔναντι τοῦ εἰσχωρήσαντος ἐν αὐτῷ δυτικοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ὡς ἐκ τούτου δὲν ἠδυνήθη ἢ δὲν ἠθέλησεν ὁ Λούθηρος νὰ στρέψῃ τὸν Προτεσταντισμὸν πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν τῶν Πατέρων καὶ τῶν Συνόδων καὶ φέρῃ οὕτως αὐτὸν ἐγγύτερον πρὸς τὴν ἀληθῆ Ὀρθοδοξίαν καὶ τὸν γνήσιον εὐαγγελικὸν Χριστιανισμόν, ἀλλ' ἐξηκολούθησε νὰ παραμένῃ πάντοτε δυτικὸς θεολόγος, θεολογῶν διὰ τῶν λατινικῶν κατηγοριῶν σκέψεως, μὴ δυνηθεὶς νὰ ἀπελευθερωθῇ πλήρως ἀπ' αὐτῶν καὶ θραύσῃ τὰ δεσμὰ τῆς σχολαστικῆς σκέψεως, ξένος πάντοτε παραμείνας πρὸς τὴν θεολογικὴν σκέψιν τῶν ἀνατολικῶν Πατέρων, οὓς ἠγνόει καὶ ὑπετίμα, ἀπορρίπτων τὴν αὐθεντίαν καὶ τὸ κῦρος αὐτῶν [35] καὶ γενικῶς τὸ κῦρος

---

35. Ὡς ἀλλαχοῦ γράφομεν, «ὁ Λούθηρος δὲν ἐδέχετο τοὺς Πατέρας ὡς "receptas autoritates", ἀπορρίπτων τὴν αὐθεντίαν καὶ τὸ κῦρος αὐτῶν. Κατ' ἐξαίρεσιν ἀνεγνώριζε τὸ κῦρος ἰδίως τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου, ἐπὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ ὁποίου ἐστήριζε τὴν ἑαυτοῦ περὶ δικαιώσεως ἀρχὴν sola fide καὶ γενικῶς τὴν διδασκαλίαν του. Ἀλλ' ὡς ὀρθῶς παρετηρήθη ὑπὸ τοῦ Ι. Καλογήρου, «παρουσιάζεται ἀστήρικτος ὁ διϊσχυρισμὸς τῶν Προτεσταντῶν, ὅτι ἡ διδασκαλία αὐτῶν περὶ δικαιώσεως ἐκ μόνης τῆς πίστεως συμπίπτει καθ' ὅλα τὰ σημεῖα μὲ τὴν ἀντίστοιχον διδασκαλίαν τοῦ Αὐγουστίνου. Ἐπὶ παραδείγματι, τὸ 14 κεφ. τοῦ ἔργου του De fide et operibus (PL 40, 197 - 230), ὡς καὶ τὰ ἐν συνεχείᾳ 15, 16 καὶ 21 κεφάλαια αὐτοῦ, περι-

τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὑπερτονίσας μονομερῶς τὴν ἁγίαν Γραφὴν (sola scriptura). Ἐὰν ὁ Λούθηρος ἐσέβετο τὴν σταθερῶς ὑπὸ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ δέκα πέντε τότε αἰῶνας διατηρηθεῖσαν ἀναλλοίωτον ἀρχαίαν ἐκκλησιαστικὴν Παράδοσιν καὶ εἶχε πληρεστέραν γνῶσιν τῆς διδασκαλίας τῶν φορέων αὐτῆς Ἑλλήνων Πατέρων, ἐξ ἄλλου δὲ ἐὰν καὶ ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία

ἔχουν διδασκαλίαν ἀντίθετον πρὸς τὴν τῶν Προτεσταντῶν». (Ἡ χάρις κατὰ τὸν ἱερὸν Αὐγουστῖνον, ἐν : «Γρηγόριος Παλαμᾶς» 64 (1981) 291). Δυστυχῶς ὅμως ὁ Λούθηρος ὑπετίμα τοὺς ἄλλους Πατέρας, καὶ ἰδίως ἐθεώρει ὡς μηδαμινοὺς ("nichts") τοὺς τρεῖς μεγάλους Ἱεράρχας καὶ οἰκουμενικοὺς Διδασκάλους : Μέγαν Βασίλειον, Γρηγόριον Ναζιανζηνὸν καὶ περισσότερον πάντων τὸν Ἰωάννην Χρυσόστομον, ὅστις «συνέγραψε πολλὰ βιβλία, τὰ ὁποῖα εἶχον μὲν μεγάλην λάμψιν, ἀλλ' ἦσαν μόνον εἷς μέγας, ἔρημος καὶ ἄτακτος σωρὸς καὶ σάκκος πλήρης λέξεων, ὄπισθεν τῶν ὁποίων οὐδὲν εἶναι»! Πρὸς τούτοις δὲ ἰσχυρίζετο, ὅτι καὶ «εἰς τὸν Ὠριγένην οὐδεμία λέξις περὶ Χριστοῦ εὕρηται»! Νομίζομεν ὅτι αἱ ἡμαρτημέναι αὗται κρίσεις τοῦ Λουθήρου περὶ τῶν εἰρημένων Πατέρων καὶ ἡ παντελὴς ἀποσιώπησις πολλῶν ἄλλων Ἑλλήνων Πατέρων, οὓς οὐδὲ κατ' ὄνομα ἀναφέρει ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ, ὀφείλονται εἰς τὴν ἄγνοιαν αὐτῶν καὶ τῆς διδασκαλίας των, γνωστοῦ ὄντος ὅτι ὁ Λούθηρος δὲν διεκρίνετο ἐπὶ μεγάλῃ ἑλληνομαθείᾳ, ὥστε νὰ δύναται νὰ μελετᾷ τὰ συγγράμματα αὐτῶν ἐν τῷ ἑλληνικῷ πρωτοτύπῳ καὶ οὕτω νὰ διεισδύῃ βαθέως εἰς τὸ περιεχόμενον αὐτῶν. Ἐδικαιολόγει δὲ τὴν ὑπ' αὐτοῦ μείωσιν τοῦ κύρους τῶν Πατέρων ὁ Λούθηρος μὲ τὴν παρατήρησιν, ὅτι ὑπῆρξαν ἄνθρωποι καὶ ἡ αὐθεντία καὶ ἡ φήμη αὐτῶν κατεπίεσαν καὶ ἐσμίκρυναν τὰ βιβλία τῶν Ἀποστόλων. Βεβαίως ἔχουσι πολλὰ καλὰ καὶ ὠφέλιμα πράγματα γράψει οἱ Πατέρες, τὰ ὁποῖα ὅμως ὀφείλει τις νὰ ἀναγινώσκῃ μετὰ κρίσεως, μὴ ἀποδεχόμενος καὶ ἐγκρίνων παρευθὺς πάντα, ἐὰν μὴ προηγουμένως ἤθελε συγκρίνῃ αὐτὰ πρὸς τὸν κανόνα τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ, ἐὰν καὶ μετ' αὐτοῦ συμφωνῶσιν». Τοὐναντίον ὅμως πρὸς ταῦτα ἠναγκάσθη νὰ διαφωνήσῃ καὶ αὐτὸς ὁ Μελάγχθων ἔν τινι ἐπιτραπεζίῳ διαλόγῳ καὶ νὰ ὑπερασπισθῇ τὸ κῦρος ἰδίως τοῦ Μ. Βασιλείου, εἰς τὸν ὁποῖον περισσότερον πάντων παραπέμπει ἐν τοῖς ἔργοις αὐτοῦ. Πράγματι ὁ Μελάγχθων ἐθεώρει τοὺς Ἕλληνας Πατέρας ὡς αὐθεντικοὺς ἑρμηνευτὰς τῆς Καινῆς Διαθήκης, δυναμένους περισσότερον πάντων νὰ ἐρευνῶσι γλωσσικῶς αὐτὴν καὶ διεισδύωσι βαθύτερον εἰς τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς, ἕνεκα τῆς ταυτότητος τῆς ὑπ' αὐτῶν λαλουμένης καὶ γραφομένης γλώσσης πρὸς τὴν γλῶσσαν τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἔτι δὲ καὶ ὡς ἐγγύτερον ἱσταμένους πρὸς τὰς πηγὰς τοῦ Χριστιανισμοῦ». (Ἰω. Καρμίρη, Ὁ Λούθηρος καὶ ὁ Μελάγχθων περὶ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, σ. 40 - 42, 67 - 68). Συναφῶς καὶ ὁ E. Benz, Die östliche Orthodoxie und das kirchliche Selbstbewusstsein der Reformation, ἐν : Evangelisches und Orthodoxes Christentum in Begegnung und Auseinandersetzung, hrsg. von E. Benz und L. A. Zander, Hamburg 1952, σ. 120, παρατηρᾷ ὀρθῶς, ὅτι "der Beurteilung der Väter durch Luther ein starkes Element persönlicher Willkür innewohnt; viele seiner Ürteile sind ungerechte Verallgemeinerungen eines zufälligen Einzeleindruckes, den Luther in seiner Krisenzeit von dem einen oder anderem Kirchenvater hatte". Περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Λουθήρου γνώσεως τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Πατερικῆς Θεολογίας αὐτῆς βλ. E. Schäfer, Luther als Kirchnhistoriker. Ein Beitrag zur Geschichte der Wissenschaft. Gütersloh 1897, σ. 170 ἑξ.

ἦτο ἐλευθέρα καὶ ἀκμάζουσα κατὰ τὸν ιστ' αἰῶνα, θὰ ἦτο διάφορος ἡ ἐξέλιξις τῆς Μεταρρυθμίσεως, ἥτις θὰ ἠδύνατο νὰ στραφῇ καὶ πρὸς τὴν χριστιανικὴν Ἀνατολήν, διά τινος προσκλίσεως καὶ προσεγγίσεως αὐτῆς πρὸς τὴν ἀνατολικὴν Ὀρθοδοξίαν, ἡ ὁποία ἀπὸ πολλῶν αἰώνων εἶχεν ἀποκρούσει τὰς ἑτεροδιδασκαλίας καὶ τοὺς νεωτερισμοὺς τοῦ διεκδικοῦντος ἀπολυταρχικῶς τὸ πρωτεῖον καὶ τὸ ἀλάθητον ἐν τῇ οἰκουμενικῇ Ἐκκλησίᾳ Παπισμοῦ καὶ προπαρασκευάσει ἀρκούντως τὸ ἔδαφος εἰς τὴν Λουθήρειον Μεταρρύθμισιν[36]. Ἀντὶ τούτων ὅμως ὁ Λούθηρος ἀπέρριψε τὴν ἐν τῇ Ὀρθοδοξίᾳ διαφυλασσομένην ἀκαινοτόμητον γνησίαν ἱερὰν Παράδοσιν τῆς ἀρχαίας ἡνωμένης Ἐκκλησίας καὶ τὴν δομὴν τῆς Ἐκκλησίας ἐκείνης, ὡς καὶ θεμελιώδεις δογματικὰς διδασκαλίας αὐτῆς, ἀντικαταστήσας αὐτὰς διὰ τῶν "sola scriptura" καὶ "sola gratia in solo Christo" κ.λπ., μὲ μοναδικὸν μέτρον πάντων καὶ κριτήριον τὸν ἐν τῇ ἁγίᾳ Γραφῇ λόγον τοῦ Θεοῦ, ὑποκειμενικῶς καὶ τοῦτον νοούμενον καὶ ὀρθολογιστικῶς ἑρμηνευόμενον[37]. Αὐτονόητον βεβαίως ὅτι ταῦτα καὶ ἄλλαι ἀμφισβητήσεις τοῦ Λουθήρου, ἀπορρίψαντος μετ' ἄλλων καὶ πολλὰς ἀρχαίας ἐκκλησιαστικὰς παραδόσεις, περὶ τὰς ὁποίας εἶχον σημειωθῇ καταχρήσεις ἐν τῇ Δύσει, (καίτοι "abusus non tollit usum"), ἦσαν ἀπαράδεκτα ἐκ μέρους τῆς παραδοσιακῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ Θεολογίας, τοῦθ' ὅπερ ἐξηγεῖ ἐν μέρει τὴν ἐν ἀρχῇ ἐπιφυλακτικὴν στάσιν αὐτῆς ἔναντι τῆς Μεταρρυθμίσεως τοῦ ιστ' αἰῶνος.

---

36. Καὶ ὁ Κ. Τσιρπανλῆς φρονεῖ, ὅτι "*if Constantinople of the 16th century were able to provide competent and ecumenically minded theologians and were free from Moslem slavery, the early Protestants of Germany and Poland would perhaps have been converted to eastern Christianity, since all that which Luther was searching to find, had been kept pure and intact by the Eastern Church, and not by the Western Church which was devastated by the papal absolutism, abuses and innovations of medieval times*". (*C. Tsirpanlis, The historical and ecumenical significance of Jeremias II's correspondence with the Lutherans (1573 - 1581). The American Institute for Patristic and Byzantine Studies, No. 5. New York 1982*, σ. 20).

37. Ὡς ὀρθῶς παρετηρήθη ἀπὸ ὀρθοδόξου πλευρᾶς, "*das absolute Schriftprinzip als 'norma normans', die Rechtfertigungslehre als "Kanon im Kanon", wonach Luther selbst den Kanon des Neuen Testaments korrigierte, der masslose Christomonismus, die Verlegung aller Autorität auf das 'testimonium internum" jedes einzelnen Gläubigen usw., das alles sind nicht einfach periphere Korrekturen, sondern eben entsheidende Eingriffe in das Wesen des christlichen Glaubens, die der überkommenen Lehre und Praxis der alten einen Kirche diametral entgegengesetzt sind*" (*J. Panagopoulos, Luther ausserhalb des Luthertums : Orthodoxe Sicht*. Ἐν : "*Concilium*", ἐνθ' ἀν. σ. 499).

Τούτων οὕτως ἐχόντων, δύναται νὰ κατανοηθῇ, διατὶ οὔτε ἐπὶ τοῦ θεωρητικοῦ οὔτε ἐπὶ τοῦ πρακτικοῦ πεδίου κατώρθωσεν ὁ Λούθηρος νὰ προσεγγίσῃ τὴν ἀνατολικὴν Ὀρθοδοξίαν, καὶ οὕτως δὲν κατέστη δυνατὴ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἡ συνάντησις τοῦ Προτεσταντισμοῦ μετὰ τῆς Ὀρθοδοξίας, ἥτις ἐξ ἄλλου τότε, ἐν καταπτώσει καὶ ὑποδουλώσει ὑπὸ τοὺς Τούρκους διατελοῦσα, δὲν ἠδύνατο βεβαίως νὰ ἀναλάβῃ καὶ ἀγάγῃ ἐπιτυχῶς εἰς πέρας παρομοίαν πρωτοβουλίαν. Πράγματι, ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, μὲ κέντρον αὐτῆς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὑπὸ βαρύτατον κύπτουσα βαρβαρικὸν ζυγὸν [38] καὶ λίαν ἀπομεμακρυσμένη οὖσα ἀπὸ τῶν κυριωτέρων προτεσταντικῶν μητροπόλεων τοπικῶς τε καὶ διὰ τῆς παρεμβολῆς ῥωμαιοκαθολικῶν χωρῶν, δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀναμειχθῇ εἰς τὰ τῆς Διαμαρτυρήσεως, ἀλλ᾿ ἦτο ἠναγκασμένη νὰ παρίσταται πόρρωθεν ἁπλοῦς θεατὴς τοῦ μεγάλου θρησκευτικοῦ δράματος τοῦ ιστ' αἰῶνος ἐν τῇ Δύσει. Ἐν τῇ Ἀνατολῇ διεδίδοντο ἐξ ἐμμέσων καὶ πολλάκις ὑπόπτων πηγῶν αἱ πλέον συγκεχυμέναι καὶ δυσμενεῖς κατὰ τῆς Λουθηρανικῆς κινήσεως πληροφορίαι ἐπὶ αἱρέσει, δι᾿ ὃν λόγον ἐλάχιστοι ἐκ τῶν ἀνατολικῶν εἶχον σχηματίσει σαφῆ τινα περὶ αὐτῆς ἀντίληψιν. Διὰ ταῦτα εἰς τὰς ἀπὸ τῆς Γερμανικῆς Βιττεμβέργης καὶ Τυβίγγης ὡς καὶ τῆς Πολωνικῆς Βίλνας γενομένας φιλενωτικὰς προτάσεις πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν [39], ἐτήρησεν αὕτη τὴν ἐπιβαλλομένην ἐπιφυλακτικότητα, συνάψασα μὲν φιλικὰς σχέσεις, ἀποφυγοῦσα δὲ πᾶσαν ἐκκλησιαστικὴν ἕνωσιν, ἂν μὴ προηγουμένως οἱ Διαμαρτυρόμενοι ἐδέχοντο ἀνεπιφυλάκτως τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν [40].

---

38. Βλ. π.χ. C. B e n d e r, *Geschichtliche Durstellung der Leiden der Christenheit durch Osmanische Glaubenswut und Eroberungssucht von den frühesten bis auf die neuesten Zeiten, 1846*. S. R u n c i m a n, *The Great Church in captivity: A study of the Patriarchate of Constantinople from the eve of the Turkisch conquest to the Greek war of independence. New York 1968.*

39. Βλ. Ἰω. Κ α ρ μ ί ρ η, *Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός*, σ. 39 ἑξ., 79 ἑξ.

40. Εὐνόητον ὅτι, ἐλλείψει ἀμέσου ἐπισήμου ἐπικοινωνίας καὶ γνωριμίας μεταξὺ τῶν Ὀρθοδόξων καὶ τῶν Λουθηρανῶν καὶ τῆς ἐπακολουθούσης ἀμοιβαίας ἀγνοίας ἑκατέρωθεν, δὲν ἦτο εὐχερὴς ἡ μεταξὺ αὐτῶν συνεννόησις καὶ προσέγγισις. Καὶ κατὰ τὸν S. R u n c i m a n, *"it is difficult to see how any real union between the Orthodox and Lutheran Churches could have been achieved. The Lutherans had not rid themselves of the superstition of Rome in order to unite with a Church whose devotion to saints and images and monastic vows must have seemed quite as idolatrous. To the Orthodox the Lutherans seemed to combine certain Roman errors with an unsound evangelism and a regrettable taste for iconoclasm. The chief common-ground was a mutual dislike of the Papacy; and that was hardly a sufficient bond"* (αὐτόθι, σ. 257).

Ἀπὸ τῆς ἄλλης δὲ πλευρᾶς ἀξιοπαρατήρητον εἶναι, ὅτι, καίτοι ὁ Λούθηρος δὲν κατώρθωσε νὰ ἀκολουθήσῃ τὴν ἐνδεικνυομένην πρὸς τὴν ἀνατολικὴν Ὀρθοδοξίαν καὶ δι' αὐτῆς τὴν πρὸς τὴν Ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν ἄγουσαν ὁδόν, ἐν τούτοις φαίνεται ὅτι, πρὸς τοῖς ἀνωτέρω ἐπισημανθεῖσι καὶ χρησιμοποιηθεῖσιν ὑπ' αὐτοῦ σημείοις συμφωνίας μεταξὺ Ὀρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ, προσέτι «διεμόρφωσε διὰ τῆς ἀμέσου ἐπαφῆς του μετὰ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τὴν οἰκουμενικὴν σκέψιν του, ἥτις εἶτα ἐκαλλιεργήθη μετ' αὐξούσης προσοχῆς καὶ ὑπὸ τῶν Λουθηρανικῶν κύκλων τῶν γειτνιαζουσῶν πρὸς τὴν Γερμανίαν ἀνατολικῶν χωρῶν» [41]. *Φαίνεται ὅτι πράγματι ὁ Λούθηρος διεπνέετο ὑπὸ τῆς οἰκουμενικῆς ἰδέας, ὅτι πᾶσαι αἱ χριστιανικαὶ Ἐκκλησίαι εἶναι ἀδελφαὶ Ἐκκλησίαι καὶ μέλη τῆς μιᾶς Ἐκκλησίας ἢ τῆς μιᾶς «Χριστιανοσύνης». Καὶ ἡ παγκόσμιος αὕτη διάστασις τῆς Ἐκκλησίας, ἐκτεινομένη πέραν καὶ ἔξω τῶν ὁρίων τῆς μεσαιωνικῆς Ἐκκλησίας, περιλαμβάνει ἀοράτως πάντας τοὺς πιστεύοντας «ἁγίους», τοὺς ἀνήκοντας εἰς πάσας τὰς χριστιανικὰς κοινότητας πιστῶν, ἐν αἷς κηρύσσεται ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ τελοῦνται τὰ μυστήρια ὀρθῶς, ἀνεξαρτήτως γεωγραφικῶν ἢ ἱστορικῶν περιορισμῶν. Οὕτως ἡ Ἐκκλησία ὀντολογικῶς εἶναι μία καὶ ἀδιάσπαστος, ἡ τοιαύτη δὲ ἑνότης αὐτῆς ἀπορρέει ἐκ τῆς μιᾶς θείας κεφαλῆς της, ἥτις εἶναι ὁ εἷς Χριστός. Διὰ ταῦτα ἐξῆρεν ὁ Λούθηρος τὰ κοινὰ σημεῖα διδασκαλίας καὶ τοὺς κοινοὺς κρίκους τοὺς συνδέοντας τὸν Προτεσταντισμὸν πρὸς τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ἔναντι τῆς ὁποίας ἐτήρησε μετὰ τοῦ Μελάχθονος θετικὴν ἐν γένει στάσιν, ὡς καὶ ἐν τοῖς προηγουμένοις διεπιστώσαμεν* [42], *παρά τινας ἀντιθέτους ἐκφράσεις καὶ ἐκδηλώσεις αὐτοῦ, δυναμένας νὰ ἐξηγηθῶσιν ἐκ τῶν ἰδιαιτέρων συνθηκῶν τοῦ ἀνενδότου ἀγῶνός του κατὰ τῆς Ῥώμης καὶ ἐκ τοῦ ἰδίου προσωπικοῦ χαρακτῆρός του. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ καθόλου στάσις τοῦ Λουθήρου ἔναντι τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὡς καὶ ἡ οἰκουμενικὴ σκέψις αὐτοῦ ἐπεβίωσαν καὶ ἐσυνεχίσθησαν κατὰ τοὺς μετέπειτα αἰῶνας μέχρι καὶ τοῦ παρόν-*

41. *K. Völker, Luther und der Osten Europas. Ἐν: Luther - Jahrbuch 1933. (Luther - Ges.), hrsg. von Th. Knolle, München τ. 15 (1933), σ. 136.*

42. *Πρβλ. καὶ P. Meinhold, Ökumenische Kirchenkunde, Stuttgart 1962, σ. 186: "Die Reformatoren, namentlich Luther und Melanchthon, haben zwar eine durchaus positive Einstellung zur orthodox - morgenländischen Kirche gehabt und in ihr geradezu das Muster der wahren christlichen Kirche gesehen. Auch E. Benz, Beziehungen zwischen den deutschen Reformationskirchen und den Orthodoxen Kirchen von der Reformation bis zum 19. Jahrhundert. Ἐν: Orthodoxie und evangelisches Christentum, Nr. 1, hrsg. vom Kirchlichem Aussenamt der Evangelischen Kirche in Deutschland, Witten 1949, σ. 21: "Für Luther ist die Ostkirche das Modell der Kirche, wie sie sein sollte, da sie nicht den spezifisch westlichen abendländischen Verfall durchgemacht hat".*

τος, καλλιεργούμεναι μετ' αὐξούσης πάντοτε δυνάμεως κυρίως μὲν ὑπὸ τοῦ ἐξαπλωθέντος καὶ μεγαλυνθέντος παγκοσμίου Λουθηρανισμοῦ, εἶτα δὲ καὶ ὑπὸ τῶν ἀπὸ τῆς ἀρχικῆς Λουθηρείου κινήσεως προελθουσῶν ποικιλωνύμων Προτεσταντικῶν Ὁμολογιῶν [43].

Πρὸς τούτοις ἄξιον ἰδιαιτέρας προσοχῆς καὶ ἐξάρσεως εἶναι ὅτι πρῶτος ὁ Λούθηρος μετὰ τοῦ Μελάγχθονος ἔθεσε τὸ ζήτημα τῶν μεταξὺ τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ γενικώτερον σχέσεων μᾶλλον ἐπὶ ἀνωτέρου ἐπιστημονικοῦ θεολογικοῦ ἐπιπέδου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου συνεχισθεῖσαι ἐξειλίχθησαν κυρίως αὗται μέχρι τῆς κατὰ τὸν παρόντα αἰῶνα συμμετοχῆς τῶν Ὀρθοδόξων καὶ τῶν Λουθηρανῶν εἰς τὴν οἰκουμενικὴν ἐκκλησιαστικὴν κίνησιν, ἐν τῇ ὁποίᾳ συνεχίζουσιν ἐμμέσως τὸν θεολογικὸν διάλογον ἐν τοῖς πλαισίοις τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν, καὶ μάλιστα ἐν τῷ τμήματι αὐτοῦ «πίστις καὶ τάξις» [44], ἔτι δὲ καὶ διὰ διμερῶν θεολογικῶν ἐπιτροπῶν ἑκατέρωθεν [45].

43. Ὡς ἀλλαχοῦ γράφομεν, «ἡ ἔναντι τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας θετικὴ στάσις τοῦ Λουθήρου καὶ τοῦ Μελάγχθονος ἐγένετο ἀντικείμενον μιμήσεως ἐκ μέρους τῶν μετὰ ταῦτα Διαμαρτυρομένων, οἷον τοῦ Δαυῒδ Χυτραίου, τοῦ Μαρτίνου Κρουσίου, ἄλλων τε καὶ ἰδιαίτατα τῶν Βυρτεμβεργίων θεολόγων, τῶν ἐν Πολωνίᾳ καὶ νοτιοδυτικῇ Ρωσίᾳ Διαμαρτυρομένων, ὡς καὶ τῶν πολυαρίθμων φίλων τοῦ Μητροφάνους Κριτοπούλου καὶ τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως μέχρι τοῦ J. Heineccius, τοῦ W. Gass, τοῦ F. Kattenbusch, τοῦ F. Heiler καὶ τῶν πολυαρίθμων συγχρόνων ἡμῖν διαμαρτυρομένων θεολόγων, τῶν προαγόντων τὰς φιλικὰς σχέσεις καὶ τὸν ὀρθοδοξολουθηρανικὸν θεολογικὸν διάλογον». (Ὁ Λούθηρος καὶ ὁ Μελάγχθων περὶ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, σ. 68).

44. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, Ἡ Ὀρθόδοξος Καθολικὴ Ἐκκλησία καὶ αἱ σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὰς ἑτεροδόξους Ἐκκλησίας καὶ τὴν Κοινωνίαν τῶν Ἐκκλησιῶν (WCC), Ἀθῆναι 1949. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἐν διαλόγῳ μετὰ τῶν ἑτεροδόξων Ἐκκλησιῶν, Ἀθῆναι 1975. Ἰω. Καλογήρου, Ἡ Ὀρθόδοξος Καθολικὴ Ἐκκλησία καὶ ἡ σύγχρονος Οἰκουμενικὴ Κίνησις, Θεσσαλονίκη 1951. Μ. Σιώτου, Ἡ Οἰκουμενικὴ Κίνησις καὶ τὸ Παγκόσμιον Συμβούλιον τῶν Ἐκκλησιῶν, Ἀθῆναι 1961. Β. Σταυρίδου, Ἱστορία τῆς Οἰκουμενικῆς Κινήσεως, Ἀθῆναι 1964. Τοῦ αὐτοῦ, Ὀρθοδοξία καὶ Οἰκουμενικὴ Κίνησις, ἐν «Θεολογίᾳ» 46 (1975) 228 ἑξ. Χ. Γιανναρᾶ, Ἀλήθεια καὶ ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1977. G. Florovsky, The Orthodox Churches and the Ecumenical Movement prior to 1910. Ἐν: R. Rouse and S. Neill (Eds), A History of the Ecumenical Movement, 1517 - 1948. Philadelphia 1967. G. Tavard, Geschichte der Ökumenischen Bewegung, Mainz 1964. W. de Vries, Orthodoxie und Ökumenische Bewegung, ἐν: "Stimmen der Zeit" 192 (1974) 663 - 671. H. Fey, G. Tavard, Geschichte der Ökumenischen Bewegung, 1948-1968, Göttingen 1974.— The Orthodox Church and the Churches of the Reformation. A survey of Orthodox-Protestant Dialogue. WCC: Faith and Order Paper 76, Geneva 1975, σ. 1-40.

45. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἐν διαλόγῳ μετὰ τῶν ἑτεροδόξων Ἐκκλησιῶν. Ἀθῆναι 1975.

Οὕτως ὁ μεταξὺ τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ τοῦ Λουθηρανισμοῦ καὶ γενικώτερον τοῦ Προτεσταντισμοῦ διάλογος,—μετὰ τὴν ἐκτροπὴν αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως κατὰ τὸν ις' αἰῶνα[46]*, ὡς καὶ συνεπείᾳ τῆς προσηλυτιστικῆς δραστηριότητος τῶν διαμαρτυρομένων ἱεραποστόλων ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἀνατολῇ κατὰ τὸν ιθ' αἰῶνα—*[47]*, ἐπανέκτησε τὴν ἀρχικὴν γνησίαν μορφήν του καὶ ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ἐξ ἧς εἶχεν ἐκτραπῇ ὀρθὴν ὁδόν, ἣν ἐν ἀρχῇ ἐχάραξαν ὁ Λούθηρος καὶ ὁ Μελάγχθων καὶ ἠκολούθησαν εἶτα οἱ Βιττεμβέργιοι καὶ οἱ μετὰ τοῦ Μητροφάνους Κριτοπούλου συνδιαλεχθέντες Λουθηρανοὶ πρὸ πάντων θεολόγοι*[48]*, ἐπανέκτησε δηλαδὴ τὴν μορφὴν τοῦ θεολογικοῦ διαλόγου διὰ τῆς ἐν ἀκραιφνῶς ἐπιστημονικῷ πνεύματι θεωρητικῆς τῶν δογματικῶν, τῶν λειτουργικοκανονικῶν καὶ τῶν ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν διαφορῶν συζητήσεως καὶ ἀναζητήσεως τῆς ἀληθείας, ὡς καὶ τῆς ἐν πνεύματι χριστιανικῆς ἀγάπης ἁρμονικῆς συνεργασίας τῶν Ὀρθοδόξων καὶ τῶν Διαμαρτυρομένων ἐπὶ τῶν κατατρυχόντων τὸν σύγχρονον κόσμον θεμάτων καὶ προβλημάτων τοῦ Πρακτικοῦ Χριστιανισμοῦ. Τέλος ἡ Δ' Πανορθόδοξος Διάσκεψις τὸ 1968 «ἐθεώρησεν ὡς λυσιτελῆ τὴν ἔναρξιν ἀμοιβαίων ἐπαφῶν μεταξὺ τῶν Ὀρθοδόξων καὶ τῶν Λουθηρανῶν» καὶ δυνατὴν τὴν διεξαγωγὴν διμερῶν προπαρασκευαστικῶν θεολογικῶν διαλόγων*[49]*, «πρὸς προλείανσιν τοῦ ἐδάφους» καὶ δημιουργίαν τοῦ καταλλήλου κλίματος διὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ ἐπισήμου πανορθοδόξου*

---

46. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, μν. ἔ., σ. 177 - 275.

47. Αὐτόθι, σ. 177 ἑξ., 277 ἑξ.

48. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, αὐτόθι, σ. 136 ἑξ. Τοῦ αὐτοῦ, Μητροφάνης ὁ Κριτόπουλος καὶ ἡ ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία αὐτοῦ, Ἀθῆναι 1937.

49. Τοιοῦτοι διμερεῖς θεολογικοὶ διάλογοι διεξήχθησαν μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν Κωνσταντινουπόλεως, Μόσχας καὶ Ῥουμανίας ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς Λουθηρανικῆς (Εὐαγγελικῆς) Ἐκκλησίας τῆς Γερμανίας ἀφ' ἑτέρου. Π.χ. μεταξὺ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς Λουθηρανικῆς Ἐκκλησίας τῆς Γερμανίας διεξήχθησαν διμερεῖς θεολογικοὶ διάλογοι ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ Μάρτιον 1969 (βλ. "Ökumenische Rundschau" 1970, Nr. 11), ἐν Arnoldshain κατ' Ὀκτώβριον 1971 (Ö. R. 1972, Nr. 22), ἐν Chambésy Γενεύης κατ' Ὀκτώβριον 1973 (Ö. R. 1974, Nr. 26), ἐν Friedewald κατ' Ὀκτώβριον 1975 (Ö. R. 1977, Nr. 31), ἐν Βόννῃ κατὰ Φεβρουάριον 1978 (Ö. R. 1980, Nr. 38), ἐν Stapelage/Lippe κατ' Ὀκτώβριον 1981 κ.λπ. Ὁμοίως μεταξὺ τῆς Ρωσικῆς Ὀρθοδόξου καὶ τῆς Γερμανικῆς Λουθηρανικῆς Ἐκκλησίας διεξήχθησαν διμερεῖς θεολογικοὶ διάλογοι ἐν Arnoldshain τὸ 1959, ἐν Zagorsk Μόσχας τὸ 1963, ἐν Höchst Γερμανίας τὸ 1967, ἐν Leningrad τὸ 1969, ἐν Kirchberg/Württemberg τὸ 1971, ἐν Zagorsk τὸ 1973 κ.λπ. Ὡσαύτως καὶ μεταξὺ τῆς Ρουμανικῆς καὶ τῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας τῆς Γερμανίας ἔλαβε χώραν διάλογος ἐν Σιβὶκ Ρουμανίας τὸ 1970 κ.λπ. (βλ. Ö.R. 23 (1974) 76 - 85, 243 - 246). "Studienhefte", Witten-Bielefeld. Informationen aus der Orthodoxen Kirche, hrsg. vom Kirchlichen Aussenamt der EKD, Frankfurt 1980.

καὶ πανλουθηρανικοῦ θεολογικοῦ διαλόγου[50], *ὅστις καὶ πράγματι ἤρξατο ἐν Espoo τῆς Φιλλανδίας κατ' Αὔγουστον 1981*[51]. *Ἐξ αὐτοῦ ἀναμένεται ἡ εἰς βάθος ἐπανεξέτασις καὶ ἐπανεκτίμησις τῶν ἑνούντων καὶ διαιρούντων τὴν Ὀρθοδοξίαν καὶ τὸν Λουθηρανισμὸν σημείων ἔν τε τῇ δογματικῇ διδασκαλίᾳ καὶ τῇ λατρείᾳ καὶ τῷ πολιτεύματι αὐτῶν, ὡς καὶ ἡ δυνατότης μείζονος προσεγγίσεως καὶ συμφωνίας αὐτῶν καὶ περαιτέρω θετικῆς προωθήσεως καθόλου τῶν σχέσεων αὐτῶν πρός τινα μορφὴν στενοτέρας συνεργασίας καὶ πληρεστέρας ἑνότητος αὐτῶν.*

Ἐν κατακλεῖδι, ἀνασκοποῦντες τὴν μακρὰν ἱστορικὴν ἀνέλιξιν τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν Ὀρθοδόξου καὶ Λουθηρανικῆς ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν, θεωροῦμεν μέγα ἀτύχημα, ὡς προείπομεν, ὅτι ἡ ἐλλειπὴς ὑπὸ τοῦ Λουθήρου γνῶσις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τοῦ πνεύματος αὐτῆς, ὡς καὶ ἡ βραχύτης καὶ στενότης τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ του ὁρίζοντος, μὴ ἐπεκτεινομένου πέραν τῆς Ῥώμης, ἠμπόδισαν αὐτὸν νὰ προχωρήσῃ πέραν τοῦ θεωρητικοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ πρακτικοῦ πεδίου καὶ νὰ συνάψῃ οὐσιαστικὰς ἀπ' εὐθείας σχέσεις μετὰ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὡς ἔπραξεν ὁ Μελάγχθων διὰ τῆς μεταφράσεως εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας καὶ τῆς ὑποβολῆς αὐτῆς εἰς τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην Ἰωάσαφ ἐν ἔτει 1559 πρὸς ἔναρξιν θεολογικοῦ διαλόγου μεταξὺ τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ τῆς Διαμαρτυρήσεως[52], *καὶ ὡς ἔπραξαν βραδύτερον κατὰ τὰ ἔτη 1573 - 1581 οἱ Βιττεμβέργιοι Λουθηρανοὶ θεολόγοι, συνάψαντες τὸν γνωστὸν ἐπιστολιμαῖον θεολογικὸν διάλογον μετὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου*

---

50. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, Ἡ Δ' Πανορθόδοξος Διάσκεψις, Ἀθῆναι 1968, σ. 45. Γερμανικὴ μετάφρασις ἐν: "Evangelische Kommentare" 1 (1968) 451 ἑξ. καὶ «Θεολογίᾳ» 39 (1968) 305 ἑξ.

51. Βλ. «Ἐπίσκεψις» 12 (1981) 258, σ. 2-6. Documentation Catholique 79 (1982) 56 - 57. Πρβλ. καὶ Th. Nikolaou, Teilhabe am Mysterium der Kirche. Eine Analyse der Gespräche zwischen Ökumenischenm Patriarchat und EKD. Sonderdruck aus "Ökumenische Rundschau" 30 (1981) Helt 4.

52. Ἰω. Καρμίρη, Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 30 ἑξ. Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ Λούθηρος καὶ ὁ Μελάγχθων περὶ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, σ. 53 ἑξ. Σημειωτέον ἐνταῦθα ὅτι ἡ μὴ ἀνταπόκρισις τοῦ Πατριάρχου Ἰωάσαφ εἰς τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ Μελάγχθονος φαίνεται ὅτι ὀφείλεται εἰς τὴν παντελῆ τότε ἄγνοιαν τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει περὶ τῶν κατὰ τὴν Λουθήρειον Μεταρρύθμισιν ἐν τῇ Δύσει, εἰς τὴν προσηλυτιστικὴν δραστηριότητα τῶν Διαμαρτυρομένων ἐν Μολδαβίᾳ εἰς βάρος τῶν Ὀρθοδόξων, εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Μελάγχθονος προσέλκυσιν τοῦ Δημητρίου Μυσοῦ εἰς τὸν Προτεσταντισμὸν καὶ εἰς τὴν μετέπειτα ὑπὲρ αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Μυσοῦ προσηλυτιστικὴν δραστηριότητα εἰς βάρος τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἰδίως ἐν Μολδαβίᾳ, τὴν ὁποίαν εἶχον ἐγκαίρως καταγγείλει οἱ ἐκεῖ Ὀρθόδοξοι εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον.

Ἱερεμίου Β' καὶ τῶν περὶ αὐτὸν βυζαντινῶν θεολόγων [53]. *Καὶ ὅμως πρὸς τὴν Ὀρθόδοξον Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν θὰ ἔδει νὰ ὠθήσῃ τὴν Λουθήρειον Μεταρρύθμισιν, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ ἄλλη τις ἐσωτερικὴ συγγένεια αὐτῆς πρὸς ἐκείνην, καθ' ὅσον τοῦτο μὲν ἡ Ἑλληνικὴ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία συνέβαλεν ἐμμέσως προπαρασκευάσασα τὴν Διαμαρτύρησιν διά τε τῆς γνωστῆς μακροχρονίου ἀντιθέσεώς της κατὰ τοῦ Παπισμοῦ, τοῦτο δὲ καὶ διὰ τοῦ ὑπὸ ποικίλας μορφάς, καὶ ἰδιαίτατα τὴν τοῦ Οὑμανισμοῦ, διαδοθέντος ἐν τῇ Δύσει φιλελευθέρου φιλοσοφικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ πνεύματος αὐτῆς διὰ διαφόρων ἀγωγῶν καὶ μάλιστα διὰ τῶν ἐκεῖσε πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καταφυγόντων Ἑλλήνων λογίων καὶ γενικώτερον διὰ τοῦ ἀποτελέσαντος τὴν βάσιν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ Ἑλληνοχριστιανικοῦ τοιούτου καὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Βυζαντίου ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας προφυλακῆς καὶ ἀμύνης τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς ἀνθρωπότητος γενικώτερον κατὰ τῆς βαρβαρότητος.*

Ὅπως ποτ' ἂν ᾖ, φαίνεται ὅτι τὴν ὑπὸ τοῦ Λουθήρου χαραχθεῖσαν ὁδὸν ἠκολούθησαν καὶ ἀκολουθοῦσι κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον οἱ Λουθηρανοὶ μέχρι σήμερον, χωρὶς ὅμως νὰ δυνηθῶσι νὰ καταλήξωσιν εἰς πλήρη συμφωνίαν καὶ ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῶν Ὀρθοδόξων «μαρτυρήσωσι τῇ ἀληθείᾳ» (Ἰωάν. 18, 37), «ἀληθεύοντες ἐν ἀγάπῃ» (Ἐφεσ. 4, 15). Ἐφ' ὅσον λοιπὸν οἱ μὲν σύγχρονοι Λουθηρανοὶ ἐπιθυμοῦσι τὴν συνεννόησιν καὶ τὴν προαγωγὴν καὶ σύσφιγξιν τῶν σχέσεων καὶ συνεργασίαν μετὰ τῶν Ὀρθοδόξων, διακηρύσσοντες ὅτι σκοπός των εἶναι κυρίως ἡ μαρτυρία τῶν Ἀποστόλων καὶ τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας περὶ τῆς «ἀληθείας» καὶ ἡ κοινὴ ἀποδοχὴ καὶ «μαρτυρία» ταύτης, ἐξ ἄλλου δὲ καὶ ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία σύνοιδεν ἑαυτήν, ὅτι αὐτὴ εἶναι ὁ φορεὺς «τῆς ἅπαξ παραδοθείσης τοῖς ἁγίοις πίστεως» (Ἰούδ. 3) καὶ ἀληθείας,—ἣν διετήρησεν ἀναλλοίωτον, καθὼς παρέλαβεν αὐτὴν ἀπὸ τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν Συνόδων καὶ τῶν Πατέρων τῆς ἀρχαίας ἐκείνης Ἐκκλησίας, ἧς εἶναι ἡ ἀδιάκοπος ἱστορικὴ συνέχεια καὶ ἡ ἄμεσος κληρονό-

---

53. Ἰω. Καρμίρη, Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 76 ἑξ. Τοῦ αὐτοῦ, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τ. Ι², Ἀθῆναι 1960, σ. 437 ἑξ., τ. ΙΙ², Graz 1968, σ. 515 ἑξ. Πρβλ. καὶ Wort und Mysterium. Der Briefwechsel über Glauben und Kirche 1573 bis 1581 zwischen den Tübinger Theologen und dem Patriarchen von Konstantinopel. Witten 1958. G. Mastrantonis, Augsburg and Constantinople. The Correspondence between the Tübingen Theologians and Patriarch Jeremiah II of Constantinople on the Augsburg Confession. Brookline 1981. Κ. Τσιρπανλῆ, Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Τρανοῦ μὲ τοὺς Λουθηρανοὺς τῆς Τυβίγγης, Νέα Ὑόρκη 1982. C. Tsirpanlis, The historical and ecumenical significance of Jeremias II's correspondence with the Lutherans (1573 - 1581), New York 1982.

μος τῆς πίστεως, τῶν παραδόσεων, τῶν ἀρχῶν καὶ τοῦ πνεύματος αὐτῆς — [54], *ἐφ' ὅσον λέγομεν ὑφίστανται αἱ προϋποθέσεις αὗται, ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχῃ πάντοτε ἡ ἐλπὶς συνεννοήσεως καὶ συμφωνίας τῶν δύο Ἐκκλησιῶν Ὀρθοδόξου καὶ Λουθηρανικῆς, τοῦ Κυρίου συνεργοῦντος, διὰ τοῦ ἀρξαμένου καὶ διεξαγομένου ἐπισήμου ὀρθοδοξο-λουθηρανικοῦ θεολογικοῦ διαλόγου* [55], *τοσούτῳ μᾶλλον ὅσῳ ἔχει διαπιστωθῆ ἤδη ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίου Β' καὶ τῶν περὶ αὐτὸν Βυζαντινῶν θεολόγων, ὡς καὶ τῶν μεταγενεστέρων ὀρθοδόξων θεολόγων μέχρι τῶν συγχρόνων, ὅτι «ἐν πᾶσι σχεδὸν τοῖς κυριωτέροις» ὑφίσταται συμφωνία μεταξὺ Ὀρθοδόξων καὶ Λουθηρανῶν, ὡς ἔγραφεν ὁ Πατριάρχης οὗτος ἐν ἔτει 1579 πρὸς τοὺς Βιττεμβεργίου θεολόγους τῆς Τυβίγγης* [56]. *Ἑπομένως ἐν τῇ καταβαλλομένῃ γενικῶς προσπαθείᾳ διὰ τὴν πλήρη ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ ἐν ἀληθείᾳ καὶ ἀγάπῃ ἐλπίζουσι πολλοὶ σύγχρονοι Ὀρθόδοξοι καὶ Λουθηρανοὶ εἰς τὴν ὑπὸ τῆς θείας Κεφαλῆς τῆς Ἐκκλησίας διευθέτησιν καὶ ὑπερνίκησιν πασῶν τῶν μεταξὺ αὐτῶν ὑφισταμένων εἰσέτι διαφορῶν καὶ διαιρέσεων, ὥστε νὰ καταντήσωσιν οἱ πάντες εἰς τήν, διὰ τῆς ἐπιγνώσεως τῆς ἐν τῇ Ὀρθοδοξίᾳ ἀληθείας καὶ τοῦ συνδέσμου τῆς ἀγάπης, ἑνότητα τῆς πίστεως, ἵνα οὕτω «πάντες ἓν ὦσιν, ἵνα ὁ κόσμος πιστεύσῃ» (Ἰωάν. 17, 21).*

---

54. Βλ. καὶ F. Lieb, Orthodoxie und Protestantismus, ἐν "Orient und Occident" 1 (1929) 6: "Es ist von ungeheurer Bedeutung, dass die Orthodoxe Kirche das altchristliche Dogma rein bewahrt und auch nicht durch scholastischen Rationalismus entstellt hat". Πρβλ. καὶ G. Williams, The Orthodox Church of the East in the eighteenth century being the correspondence between the Eastern Patriarchs and the Nonjuring Bishops, London 1968, σ. V.

55. Γενικώτερον περὶ τούτου βλ. ἐπὶ πλέον καὶ Ἰω. Καρμίρη, Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἐν διαλόγῳ μετὰ τῶν ἑτεροδόξων Ἐκκλησιῶν, Ἀθῆναι 1975. Chrysostomos Konstantinidis, Metropolit von Myra, Der Dialog zwischen Orthodoxen und Lutheranern, ἐν: "Ökumenische Rundschau" 25 (1976) 4, 489 - 501. Τοῦ αὐτοῦ, Ὀρθόδοξοι προβληματισμοὶ καὶ προοπτικαὶ ἐπὶ τοῦ θεολογικοῦ διαλόγου μετὰ τοῦ Λουθηρανισμοῦ, ἐν: «Θεολογία» 47 (1976) 71 - 84. Θ. Νικολάου, Προετοιμασία καὶ προβλήματα τοῦ ἐπισήμου θεολογικοῦ διαλόγου μεταξὺ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τῆς Παγκοσμίου Λουθηρανικῆς Ὁμοσπονδίας, ἐν: «Ἀπόστολος Βαρνάβας» 41 (1980) 135 - 141, 177 - 185. Τοῦ αὐτοῦ, Teilhabe am Mysterium der Kirche, Sonderdruck aus "Ökumenische Rundschau" 30 (1981) Heft 4. D. Staniloae, Vers un dialogue orthodoxo-lytherien, ἐν: "Rumanian Orthodox Church News" 9 (1979) 34 ἑξ.

56. Παρὰ Ἰω. Καρμίρη, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα, τ. ΙΙ², σ. 555.

ZUSAMMENFASSUNG

Aus Anlass des Jubiläums von Martin Luther wird hier zunächst in allgemeiner Hinsicht, dann aber vom speziellen Standpunkt seiner Haltung der Orthodoxen Kirche gegenüber aus seine reformatorische Tätigkeit analysiert.

Zuerst wird dem ein kurzer Bericht über Luthers Persönlichkeit und Werk vorausgeschickt, woraus wir u.a. folgende Schlüsse zogen: Trotz Luthers anfänglichen guten Vorsatzes, dass seine Reformation auf die freie Verkündigung des Evangeliums in der Römischen Kirche und auf ihren Ruf zur Busse und zur Wiedergutmachung des in ihr Schlechtbestellten und zur Vermeidung eines Kirchlichen Schismas sich beschränkte, wurde er wegen der für ihn und seine Pläne ungünstigen Entwicklung der Lage, wegen der Starrheit und der in vielem verfehlten Haltung und Politik Roms, wie auch der Einmischung der politischen Landesherren in die Fragen der Reformation, indem sie eigene Ziele verfolgten, und allgemeinhin wegen des Zusammentreffens vieler und mannigfaltiger ungünstiger Faktoren verstossen. Und während es den Anschein hat, als habe Luther, zumindest im Anfang, nur die Unterdrückung der Missbräuche, in welche die Kirche von Rom geraten war, und die Wiederbelebung des religiösen Gefühls des Volkes dem Geist des Evangeliums gemäss in Auge gehabt, wurde er allmählich mehr und mehr zur Schaffung einer neuen kirchlichen Konfession geführt, d.h. zur Gründung einer neuen eigenen Kirche, die er auch mit einer eigenen kirchlichen Organisation, einem eigenen Verwaltungs- und theologischen System versah, was die Teilung der Westkirche in den römisch-katholischen und in den protestantischen Zweig zeitigte. Und es ist sehr bezeichnend, dass moderne Theologen, unter ihnen auch nicht wenige prominente römisch-katholische Theologen, akzeptieren, dass einen Grossteil der Verantwortung für dieses westliche kirchliche Schisma auch die Römische Kirche durch ihre Vertreter zu jener Zeit trägt und nicht nur Luther. Darum berät man sich über die Möglichkeit einer Überwindung der Kirchenteilung. Diese Ansicht scheinen auch viele angesehene heutige Laien, bewusste Christen von beiden Seiten in ihrer gemeinsamen Vetantwortlichkeit als Glieder jeweils des römisch-katholischen und des protestantischen Kirchenvolkes für die Einheit der Kirche Christi zu teilen. In der Tat, wer heute die Luther

und seiner Lehre gegenüber eingenommene Haltung der heutigen Römisch-Katholischen Kirche unvoreingenommen studiert, wird eine ihre grosse, wohlwollende Hinwendung zum Reformator und eine insgesamte oder teilweise Akzeptierung —ostensibel oder mit stiller Reserve— seiner hinlänglichen Lehren feststellen, während von nicht wenigen anderen, hinsichtlich der entsprechenden römisch-katholischen Lehren, durch ihre neue Interpretation ein Kompromiss angestrebt wird. So bemüht man sich nun, während früher in der römisch-katholischen Theologie unvermindert die Polemik gegen Luther und seine Theologie, bereichert und gestaltet durch die Beschlüsse des Tridentinum und des Ersten Vatikanischen Konzils anhielt- im Gegensatz zu den letzten zehn Jahren, zumal aber seit dem Zweiten Vatikanischen Konzil (1962 - 1965), um ein Verständnis und eine Annäherung beiderseitigen Ansichten über Luther, und zwar unter seriösen römisch-der katholischen und protestantischen Theologen, bis zu dem Punkte, dass man lang und breit über die Möglichkeit der Aufhebung des wider Luther ausgesprochenen päpstlichen Kirchenbannes und der Anerkennung seines Platzes in der christlichen Kirche und Theologie diskutiert. Wenngleich noch keine vollständige Übereinstimmung erlangt ist und der Papst offiziell eine bezeichnende Reserviertheit bewahrt, bleibt dennoch die Tatsache unumstritten, dass Luthers Denken tiefe Spuren schlechthin in der christlichen Kirche und Theologie wie auch in der jüngeren Weltgeschichte hinterlassen hat, insofern es nicht nur die protestantische, sondern zugleich auch die römisch-katholische Christenheit beeinflusst hat, indem sie zu Anfang die Lutherische Reformation durch ihre eigene Gegenreformation abschlagen und seither bis zum II. Vatikanum dieselbe tiefer erforschen musste, bis zu diesem Konzil, das diese bei ihren Beschlüssen über die Erneuerung der Kirche nicht nur negativ, sondern auch positiv ernstlich in Betracht zog. Ja, in solch einem Ausmass, dass man gar behaupten könnte, dass Luthers theologisches Denken und sein Geist die Verfasser nicht weniger theologischer Texte und Beschlüsse dieses Konzils sowieso zu einem beachtlichen Grad positiv oder negativ beeinflussten. Seither ist ein positiver Einstieg römisch-katholischer Theologen in Luthers Theologie zu verzeichnen, und aufgrund eines offiziell durchgeführten lutherisch-römisch-katholischen Dialogs wurde Luther 1970 vom Kardinal Willebrands fürderhin offiziell als "gemeinsamer Lehrer" der Protestanten sogutwie der Römischen Katho-

liken anerkannt, indem von anderen Theologen die Ansicht kundgegeben wurde, dass "ohne eine zumindest grundlegende Verständigung über Luther keine ökumenische Verständigung denkbar ist".

Zweitens wird Luthers Einstellung der Orthodoxen Kirche gegenüber untersucht; sie ist wohl als positiv zu bezeichnen, wenn in der Orthodoxie hauptsächlich Anhaltspunkte für seine Lehre gesucht werden. In der Polemik der verschiedenen modernen Lehren und Neuerungen der Römischen Kirche trachtete Luther auf eine geringe Anzahl von gewissen Punkten der Lehre und der Praxis der Orthodoxen Kirche sich zu stützen, die mit seiner eigenen Lehre und seinen Auffassungen übereinstimmen, aber ohne tieferes Durchdenken und Wissen um die gesamte Lehre, um den Kult, die Verfassung, Frömmigkeit und um das Leben schlechthin der Orthodoxen Kirche als einer besonderen und von Rom unabhängigen, wahrhaftig apostolischen und katholischen Kirche. Jedenfalls betrachte Luther ganz richtig die Orthodoxe Kirche als die Kirche der Väter und als die echte und authentische Repräsentantin der alten vereinten Kirche, und er rief sie bei vielen Begebenheiten seiner reformatorischen Tätigkeit als valide und authentische Zeugin an, indem er fünf Hauptpunkte einer Übereinstimmung der orthodoxen mit der lutherischen Lehre und Praxis bezüglich des päpstlichen Primats, des Fegefeuers, der Erlasse, der Entziehung Laienkelches in der Messe und der Sprache derselben feststellte. Aber weit mehr verblieb er beim Primat des Papstes, besonders in seinem Gespräch mit dem päpstlichen Theologen Eck. Aber über diese wenigen Punkte hinaus ist Luther, wohl aus Unkenntnis der Orthodoxen Kirche, nicht weitergegangen, und so konnte oder wollte er den Protestantismus nicht zur Ostkirche der Väter und der Synoden hinwenden und ihn somit zur wahren Orthodoxie und zum echten evangelischen Christentum hinbringen, sondern blieb auch weiterhin stets ein westlicher Theologe, indem er mit lateinischen Denkkategorien Theologie trieb und sich davon nicht völlig befreien und die Fesseln scholastischen Denkens nicht zerbrechen konnte, stets dem Denken der östlichen Väter fremd bleibend, die er ignorierte und unterschätzte, wenn er ihre Autorität und Validität und schlechthin die hl. Überlieferung der Kirche verwarf und die hl. Schrift einseitig überbetonte. Hätte Luther die von der Ostkirche über fünfzehn Jahrhunderte hin damals fest eingehaltene alte kirchliche Tradition geachtet, und hätte er eine vollständigere Kenntnis

der Lehre ihrer griechischen Väter gehabt, und wenn andererseits die Ostkirche frei gewesen und im XVI. Jahrhundert auf der Höhe gewesen wäre, wäre die Reformation anders verlaufen, die sich auch dem christlichen Osten hätte zuwenden können, und zwar einer Beistimmung und Annäherung ihrerseits zur östlichen Orthodoxie hin, die seit vielen Jahrhunderten die Irrlehren und Neuerungen des Papsttums abwies, das souverän den Primat und die Unfehlbarkeit in der ökumenischen Kirche beanspruchte, und hinreichend den Boden für die Lutherische Reformation vorbereitet hatte. Aber anstatt dessen verwarf Luther die in der Orthodoxie bewahrte unverfälschte, echte heilige Überlieferung der alten, vereinten Kirche und die Struktur jener Kirche wie auch ihrer fundamentalen dogmatischen Lehre, und dies alles mit dem einzigen Mass und Kriterium, dem Wort Gottes in der hl. Schrift, subjektiv aufgefasst und rationalistisch ausgelegt. Es versteht sich allerdings von selbst, dass dies und andere Bestreitungen Luthers, die u.a. auch viele alte kirchliche Überlieferungen, bei denen im Westen Missbräuche zu verzeichnen waren, seitens der Orthodoxen Traditionskirche und Theologie unstatthaft waren, was zum Teil ihre zu Anfang reservierte Haltung der Reformation des XVI. Jahrhunderts erklärt. Bei dieser Sachlage ist es begreiflich, weshalb weder auf der theoretischen noch auf der praktischen Ebene Luther Erfolg hatte sich der östlichen Orthodoxie zu nähern, und so war zu seiner Zeit kein Treffen zwischen Protestantismus und Orthodoxie möglich, welche damals andererseits, sich im Verfall und in der Unterjochung seitens der Türken befindend, freilich keine entsprechende Initiative übernehmen und erfolgreich hätte durchführen können. Trotzdem ist es besonderer Beachtung wert, dass Luther mit Melanchthon allgemeiner die Frage der Beziehungen zwischen Orthodoxie und Protestantismus wohl auf höherer theologischer Ebene aufwarf, auf der sie fortgesetzt, sich hauptsächlich als dieselben bis zum gegenwärtigen Jahrhundert unter Teilnahme der Orthodoxen und der Lutheraner zu der ökumenischen kirchlichen Bewegung entfaltet haben, in welcher sie in dem Rahmen des Weltrates der Kirchen, zumal in seiner Abteilung "Faith and Order", den theologischen Dialog indirekt fortsetzen. So fand der zwischen der Orthodoxie und dem Luthertum und genereller mit dem Protestantismus stattfindende Dialog —nach der Abweichung von demselben mit Kyrill Loukaris (im XVII. Jh) wie auch infolge der proselytisierenden Tätigkeit der protestantischen Missionare im ortho-

doxen Osten (im XIX. Jh.)— wieder seine ursprüngliche echte Gestalt und kam nach der Entgleisung wieder auf den richtigen Weg, den Luther und Melanchthon am Anfang vorgezeichnet hatten und den danach die Württemberger und die mit Metrophanes Kritopoulos sich unterredenden Lutheraner vor allem Theologen befolgten, d.h. er gewann wie der die Formdes theologischen Dialogs, und zwar durch das in lauterem wissenschaftlichem Geist des theoretischen Gesprächs über die dogmatischen, liturgisch-kanonischen und über andere Differenzen und die Erforschung der Wahrheit wie auch der im Geiste christlicher Liebe harmonischen Zusammenarbeit der Orthodoxen und der Protestanten in den die heutige Welt peinigenden Themen und Probleme des praktischen Christentums.

Das allgemeine Ergebnis des zuvor Gesagten ist, dass, da die heutigen Lutheraner die Verständigung, die Förderung und die Intensivierung der Beziehungen und die Zusammenarbeit mit den Orthodoxen wünschen, wenn sie bekunden, dass ihr Ziel insonderheit das Zeugnis der Apostel und der Urkirche von der "Wahrheit" und ihre Rezeptierung sowie ihr "Zeugnis" sei, andererseits aber auch die Orthodoxe Kirche sich bewusst ist, dass sie der Träger des "ein für allemal den Heiligen überlieferten Glaubens" und der Wahrheit ist (Jud. 3), besteht weiterhin mit des Herrn Beistand stets die Hoffnung auf Verständigung und Übereinstimmung der beiden Kirchen, der Orthodoxen und der Lutherischen, durch den Zustandegebrachten orthodox-lutherischen theologischen Dialog — und dies um so mehr, als von Jeremias II. dem Patriarchen von Konstantinopel und byzantinischen Theologen um ihn bis auf den heutigen Tag festgestellt worden ist, dass "in fast allen W i c h t i g e r e n" zwischen Orthodoxen und Lutheranern Ubereinstimmung bestehe, wie er selbst im Jahre 1579 an die Württemberger Theologen von Tübingen geschrieben hatte. Demzufolge hoffen viele heutige Orthodoxe und Lutheraner bei ihrer Bemühung um die volle Einheit der Kirche Christi in Wahrheit und Liebe auf die Beilegung und Überwindung aller zwischen ihnen bestehenden Differenzen und Uneinigkeiten durch das göttliche Haupt der Kirche, auf dass alle durch das Wissen der in der Orthodoxie befindlichen Wahrheit und durch die Bande der Liebe zu der Einheit des Glaubens gelangen, damit dergestalt "alle eins seien, damit die Welt glaube" (Joh 17, 21).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

P. Althaus, Die Theologie Martin Luthers, Gütersloh 1975.

R. Bainton, Here I stand. A life of Martin Luther. New York 1950.

Τοῦ αὐτοῦ, Martin Luther (mit 86 Abbildungen). Hrsg. von B. Lohse. Göttingen 1980.

E. Benz, Beziehungen zwischen den deutschen Reformationskirchen und den orthodoxen Kirchen von der Reformation bis zum 19. Jahrhundert. 'Eν: "Orthodoxie und evangelisches Christentum", Nr. 1, hrsg. vom kirchlichem Aussenamt der EKD, Witten 1949.

Τοῦ αὐτοῦ, Wittenberg und Byzanz. Zur Begegnung und Auseinandersetzung der Reformation und der östlich-orthodoxen Kirche. Marburg 1949.

Τοῦ αὐτοῦ, Die Ostkirche im Lichte der protestantischen Geschichtsschreibung von der Reformation bis zur Gegenwart, Freiburg - München 1952.

Τοῦ αὐτοῦ, Die Bedeutung der griechisch - orthodoxen Kirche für das Abendland. (Sonderdruck aus "Theologia"). Athen 1959.

E. Benz und L. A. Zander (Hg.), Evangelisches und Orthodoxes Christentum in Begegnung und Auseinanderzetzung, Hamburg 1952.

W. Beyna, Das moderne katholische Lutherbild, Essen 1969.

M. Bogdahn, Die Rechtsfertigungslehre Luthers im Urteil der neueren katholischen Theologie, Göttingen 1971.

H. Bornkamm, Luther zwischen den Konfessionen. Vierhundert Jahre katholische Lutherdeutung. 'Eν: Festschrift für G. Ritter. Tübingen 1950.

Τοῦ αὐτοῦ, Luthers geistige Welt, Gütersloh 1960.

Τοῦ αὐτοῦ, Luther. Gestalt und Wirkungen. Gütersloh 1975.

A. Bradenburg, Evangelische Lutherdeutung in der Gegenwart unter katholischen Aspekt. 'Eν: Festschrift für M. Schmaus. München 1967.

Τοῦ αὐτοῦ, Martin Luther gegenwärtig. Katholische Lutherstudien. Baderborn 1969.

J. Brosseder, Martin Luther. 'Eν: "Klassiker der Theologie". München 1981, τ. I, σ. 283 - 313.

Τοῦ αὐτοῦ, Die katholische Luther - Rezeption. 'Εν: "Concilium" 12 (1976) 116, σ. 515 - 521.

C. Calian, Icon and Pulpit: The Protestant - Orthodox encounter. Philadelphia 1968.

L. Cristiani, Luther wie er wirklich war, Stuttgart 1957.

H. Diwald, Martin Luther. Eine Biographie. Bergisch Gladbach 1982.

H. Fausel, D. Martin Luther. Leben und Werk. Bd. 1 - 2. München - Hamburg 1966.

G. Florovsky, The Orthodox Churches and the Ecumenical Movement prior to 1910. 'Εν: R. Rouse and S. Neill (eds.), A History of the Ecumenical Movement, 1517 - 1948. Philadelphia 1967.

K. Forster (Hg.), Wandlungen des Lutherbildes, Würzburg 1966.

P. Fraenkel, Satis est? Schrift, Tradition, Bekenntnis. 'Εν: Confessio Augustana und Confutatio. Hrsg. E. Iserloh. Münster 1979, σ. 286 - 300.

H. Fries, Die Grundanliegen der Theologie Luthers in der Sicht der katholischen Theologie der Gegenwart. 'Εν: Wandlungen des Lutherbildes. Studien und Berichte der katholiahen Akademie in Bayern, Bd. 36. Würzburg 1966, σ. 157 - 191.

R. Friedenthal, Luther. Sein Leben und seine Zeit. München 1967.

H. Gehrig (Hg.), Martin Luther. Gestalt und Werk. Karlsruhe 1967.

F. Gogarten, Luthers Theologie, Tübingen 1967.

H. Grisar, Luther. 3 Bände, 3 Aufl., Freiburg 1924 - 1925.

O. Halecki, From Florence to Brest (1439 - 1596), Hamden Conn. 1968.

S. Hendrix, Luther und das Papsttum. 'Εν: "Concilium" 12 (1976) 116, σ. 493 - 497.

J. Hessen, Luther in katholischer Sicht. Grundlegung eines ökumenischen Gesprächs. Bonn 1949.

O. Hof, Schriftauslegung und Rechtfertigungslehre. Aufsätze zur Theologie Luthers. Karlsruhe 1982.

F. Hoffmann, U. Kühn (Hg.), Die Confessio Augustana im ökumenischen Gespräch, Berlin 1980.

J.-M. Hornus, Contacts entre l'Eglise orientale et le Protestantisme continental avant le début de l'ère missionaire. 'Εν: Cahiers d'Etudes Chrétiennes Orientales, τ. 3. Paris 1965, σ. 15 - 59.

E. Iserloh, Luther - Kritik oder Luther Polemik? Zu einer neuen Deutung der Entwicklung Luthers zur Reformator. 'Εν: Festgabe für J. Lortz. Baden - Baden 1958.

A. Kallis, Geschichte der Ostkirche vom Bildstreit bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. 'Εν : Ökumenische Kirchengeschichte, hg. von R. Kottje - B. Möller, Bd. I (1977) 225 - 269.

J. Kalogiru, Die Tätigkeit der Orthodoxes Kirche bei ihrer Begegnung mit der Reformation. Ein Beitrag zum Verständnis der neueren Auffassungen. Thessaloniki 1963.

Π. Κανελλοπούλου, Ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, μέρος Β', τεῦχος Α'. 'Αθῆναι 1968.

'Ιω. Καρμίρη, 'Ορθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, 'Αθῆναι 1937.

Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ Λούθηρος καὶ ὁ Μελάγχθων περὶ τῆς 'Ορθοδόξου 'Εκκλησίας. 'Αθῆναι 1963. (Γερμ. μετάφρασις : Luther und Melanchthon über die Orthodoxe Kirche). Berlin, Lutherisches Verlagshaus, 1966.

Τοῦ αὐτοῦ, Αὐγουσταία Ὁμολογία. Λουθηρανισμός. Λούθηρος Μαρτῖνος. Ἄρθρα ἐν «Θρησκευτικῇ καὶ 'Ηθικῇ 'Εγκυκλοπαιδείᾳ», τ. 3, σ. 454 ἑξ., τ. 8 σ. 358 ἑξ.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ 'Ορθόδοξος 'Εκκλησία ἐν διαλόγῳ μετὰ τῶν ἑτεροδόξων 'Εκκλησιῶν. 'Αθῆναι 1975.

E. Koch, L. Ullrich, U. Kühn, Der missenschaftliche Ertrag des Confessio - Augustana - Gedenkjahres. 'Εν : "Theologische Literaturzeitung" 106 (1981) Nr. 10.

U. M. Kremer, Die Reformation als Problem der amerikanischen Historiographie, Wiesbaden 1978.

Χρυσ. Κωνσταντινίδου, μητροπολίτου Μύρων, 'Ορθόδοξοι προβληματισμοὶ καὶ προοπτικαὶ ἐπὶ τοῦ θεολογικοῦ διαλόγου κατὰ τοῦ Λουθηρανισμοῦ. 'Εν : «Θεολογία» 47 (1976) 71 - 84.

A. Läpple, Martin Luther, Reformator oder Rebell?, Zürich 1982.

F. Lieb, Orthodoxie und Protestantismus, ἐν "Orient und Occident", τ. 1, 1929.

W. Loewenich von, Wandlungen des evangelischen Lutherbildes im 19. und 20. Jahrhundert. 'Εν : Wandlungen des Lutherbildes, hrsg. von K. Forster, Würzburg 1966.

B. Lohse, Warum hat man Luther nicht verstanden? Lutherische Antwort - Katholische Antwort. 'Eν : "Concilium" 12(1976) 116, σ. 474 - 481.

Τοῦ αὐτοῦ, Martin Luther. Eine Einführung in sein Leben und sein Werk. München 1981.

B. Lohse, O. H. Perch (Hg.), Das Augsburger Bekenntnis von 1530 — damals und heute, München 1980.

J. Lortz, Martin Luther. Grundzüge seiner geistigen Struktur. 'Eν : Reformata Reformanda. Festgabe für Jedin. Münster 1965.

P. Manns, Lutherforschung heute. Krise und Aufbruch. Wiesbaden 1967.

P. Manns, H. N. Loose, Martin Luther. Die grosse Bildbiographie zum 500. Geburtstag. Freiburg 1982.

A. von Martin (Hg.), Luther in ökumenischer Sicht (von evang. u. kathol. Mitarbeitern), Stuttgart 1929.

V. Mehedintu, Offenbarung und Überlieferung. Neue Möglichkeiten eines Dialogs zwischen der Orthodoxen und der Evangelisch - Lutherischen Kirche. Göttingen 1980.

P. Meinhold, Was ist Luthertum? 'Eν : Evangelisches und Orthodoxes Christentum in Begegnung und Auseinandersetzung, hrsg. von E. Benz und L. A. Zander, Hamburg 1952.

Τοῦ αὐτοῦ, Ökumenische Kirchenkunde, Stuttgart 1962.

H. Meyer, H. Schütte, H.- J. Mund (Hg.), Katholische Anerkennung des Augsburgischen Bekenntnisses? Frankfurt 1977.

H. Meyer, H. Schütte (Hg.), Confessio Augustana - Bekenntnis des einen Glaubens. Paderborn 1980.

W. Michaelis, Die Kontroversen um die Bannaufhebung (Luthers). 'Eν : "Concilium" 12 (1976) 116, σ. 525 - 533.

E. Milhaupt, Vergängliches und Unvergängliches an Luthers Papstkritik, ἐν "Luther - Jahrbuch" 26 (1959).

A. Müller, Lutherslehre in ihrem Verhältnis zu Augustin und zur Augustinischen Tradition. 'Eν : Luther in ökumenischer Sicht, hrsg. von A. von Martin, Stuttgart 1929, σ. 38 - 64.

L. Müller, Orthodoxe Kritik am Protestantismus im 19. und 20. Jahrhundert. 'Eν : "Orthodoxie und Evangelisches Christentum", Nr. 1, Witten 1949.

Θ. Νικολάου, *Προετοιμασία καὶ προβλήματα τοῦ ἐπισήμου θεολογικοῦ διαλόγου μεταξὺ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τῆς Παγκοσμίου Λουθηρανικῆς Ὁμοσπονδίας. Ἐν : «Ἀπόστολος Βαρνάβας» 41 (1980) 135 - 141, 177 - 185.*

Τοῦ αὐτοῦ, *Teilhabe am Mysterium der Kirche. Eine Analyse der Gespräche zwischen ökumenischen Patriarchat und Evang. Kirche in Deutschland. Ἐν : "Ökumenische Rundschau" 30 (1981) Heft 4.*

H. Obermann, *Luther. Mensch zwischen Gott und Teufel. Berlin 1982.*

D. Olivier, *La foi der Luther. La cause de l'Evangile dans l'Eglise. Paris 1978.*

Ὀρθοδόξου Κέντρου Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, *Ὁ Λούθηρος καὶ ἡ Γερμανικὴ Μεταρρύθμισις ἐξ ἐπόψεως οἰκουμενικῆς. Σειρά : «Μελέται θεολογικαὶ» 3. Σαμπεζὺ Γενεύης 1983.*

J. Panagopoulos, *Luther ausserhalb des Luthertums : Orthodoxe Sicht. Ἐν : "Concilium" 12 (1976) 116, σ. 497 - 501.*

J. Panagopoulos, H. Geisser etc., *Weder Ketzer nach Heiliger. Luthers Bedeutung für den ökumenischen Dialog. Regensburg 1982.*

A. Peters, *Glaube und Werk. Luthers Rechtfertigungslehre im Lichte der Heiligen Schrift. Berlin und Hamburg 1962.*

W. H. Pol, *Der Weltprotestantismus. Glaubens — und Lebenswelt unserer Brüder. Essen 1960.*

S. Runciman, *The great Church in captivity : A study of the Patriarchate of Constantinople from the eve of the Turkisch conquest to the Greek war of independence. New York 1968.*

Th. Sartory, *Luther in katholischer Sicht. Ἐν : "Una Sancta" 16 (1961), σ. 38 - 54. Βλ. αὐτόθι καὶ σ. 186 - 197.*

E. Schlink, *Die Bedeutung der Orthodoxen Kirche für die Ökumenische Bewegung, ἐν : «Θεολογία» 44 (1973) 685 - 697.*

W. Schneemelcher, *"Est autem Ecclesia congregatio sanctorum... Ekklesiologische Aspekte des lutherisch-orthodoxen Dialogs. Sonderdruck ans "Kirche in Spannungsfeld der Politik". Göttingen 1977.*

W. Seibel, *Martin Luther. Wandlungem des Lutherbildes. Kevelacr 1962.*

R. Staufer, *Die Endeckung Luthers im Katholizismus. Die Entwicklung der katholischen Lutherforschung seit 1904 bis zu Vatikan II. Zürich 1968.*

K. S t e c k, *Luther für Katholiken, München 1966.*

B. Σ τ ε φ α ν ί δ ο υ, *'Εκκλησιαστική 'Ιστορία, 'Αθῆναι 1959.*

T. T o d o r o v, *Martin Luther im Urteil eines orthodoxen Christen. 'Εν: "Die Hochkirche" 15 (1933) 317 - 321.*

K. V ö l k e r, *Luther und der Osten-Europas. 'Εν: "Luther - Jahrbuch" 1933, München 1933.*

E. W. Z e e d e n, *Martin Luther und die Reformation im Urteil des deutschen Luthertums, 2 Bände, Freiburg 1950 - 1952.*

R. Z e l l e r, O. P e s c h, *Luther, wie ihn keiner kennt. Luthersbriefe aus dem Alltag. Freiburg 1982.*